

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Heikkilä, Hannu

Title: Kirjeitä sotien Viipurista ja evakosta : viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemuksia sodan jaloissa 1939-1944

Year: 2023

Version: Published version

Copyright: © 2024 Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Heikkilä, H. (2023). Kirjeitä sotien Viipurista ja evakosta : viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemuksia sodan jaloissa 1939-1944. In V. Kivimäki, & T. Vahtikari (Eds.), Eurooppalainen kaupunkikohtalo : Viipuri toisessa maailmansodassa (pp. 57-87). Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura. Viipurin suomalaisen kirjallisuusseuran toimitteita, 25.

Kirjeitä sotien Viipurista ja evakosta

Viipurilaisen siviiliväestön aikalaishokemuksia sodan jaloissa 1939–1944

Johdanto: Viipurin siviiliväestö, kirjeet ja toinen maailmansota

Karjalan evakkoja esittävässä valokuvissa toistuvat talvi- ja jatkosodan evakuoimisvaiheen näkymät, joissa ihmiset kulkevat reki- tai vaunujonoissa mukanaan lehmiä ja muuta karjaa.¹ Tämä asetelma jättää kuitenkin katveeseen kaupunkikarjalaisten evakkouden kokemuksia, koska karjalaisen kaupunkilaissiirtoväen asema suhteessa elinkeinoihin, jatkosodanaikaiseen paluumuuttoon ja sotienjälkeiseen asutustoimintaan oli erilainen kuin maa-seudun siirtoväen: siinä missä maataloussiirtoväki asutettiin maanhankintalain sijoitussuunnitelman mukaan tietyille alueille, kaupunkilaiset valitsivat itse uudet asuinpaikkansa. Merkittävimpana esimerkkinä tästä kaupunkilaisevakkojen joukosta ovat Viipurin evakot, joita oli yhteensä noin 73 000 ihmistä.²

Aiemmista julkaisuista on luettavissa viipurilaisten aikalaishokemuksia etenkin talvisodan ajalta. Emil Koponen ja Eero Viitanen julkaisivat kirjan *Viipurin viimeiset päivät* jo vuonna 1941. Kirja pohjautui kirjoittajien omiin kokemuksiin sodassa raunioituvasta kaupungista sekä asiakirjalähteisiin. Viipurilaispariskunnan talvisodan aikaisiin kirjeisiin perustuu Marja Mosanderin tietokirja *Kun onni muuttaa suuntaa* (2010). Mosander on kirjoittanut puhtaaksi ja kontekstoinut vanhempiensa vastavuoroista kirjeenvaihtoa, joka avaa näkymän nuorenparin elämään Viipurissa ja evakossa. Viipurin sotavuosia valottavat etenkin *Viipurin kirjan* (1958) artikkelit: Eero Viitasen ”Sotien Viipuri I” ja Eino Parikan ”Sotien Viipuri II”, jotka piirtävät kokonaiskuvaa talvi- ja jatkosodan vuosien suomalaisesta Viipurista.³ Kirjeisiin ja asiakirjalähteisiin perustuvien aikalaisjulkaisujen, tietokirjojen ja tutkimusten lisäksi Viipurin sotavuosista on julkaistu muistelmakirjallisuutta, jossa kirjoittajat katsovat Viipuria menetettynä elämänmuotona ja maailmana. Menetyksen nostalgisoiva muistaminen, tiedon säilyttäminen ja diasporan aiheuttama kipu synnyttivät kotiseutuhistorioiden lisäksi muistamiskirjallisuuden lajin.⁴

Tässä artikkelissa kysyn, millaisina viipurilaisten siviilien aikalaishokemukset näyttäytyivät toisen maailmansodan aikana kirjoitetuissa kirjeissä.

Perhekuvassa Julius ja Anna Ivaska sekä tyttäret Leila (vas.), Sisko ja Tuulikki Ivaska Helsingissä vuonna 1944. Ivaskan suvun kotiarkisto.

Tutkimustehtävää täsmentävinä alakysymyksinä keskityn siihen, miten talvisodan ilmapommituksista, kaupungin tuhoutumisesta ja kodin menettämisestä kirjoitettiin sekä miten Viipurin jälleenrakentamiseen ja Viipuriin paluuseen jatkosodan aikana suhtauduttiin. Päälähteenä analysoin kolmea eri kirjekokoelmaa, jotka koostuvat yksityiskirjeenvaihdosta. Kirjekorpuksen muodostavat Ivaskan ja Kokon perheiden kirjeenvaihdot sekä Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan kanttorin Johannes

Mureen vastaanottamat kirjeet.⁵ Yhteensä näistä kokoelmista rajattu Viipurin-kirjeitä on noin 100 kappaletta syksystä 1939 kesään 1944. En tarkastele koko viipurilaisen siviiliväestön kielellistä tai uskonnollista kirjoa, vaan säilyneiden kirjeiden myötä keskityn suomenkieliseen väestönosaan, joka kuului pääosin keskiluokkaan tai ylempään keskiluokkaan ja joka oli kotoisin Viipurin ydinkeskustan alueelta.

Ivaskan perheeseen kuuluivat isä Julius Ferdinand Ivaska (1880–1956), joka työskenteli Viipurin Polttoaine Oy:n toimitusjohtajana vuosina 1936–1940 ja 1942–1944, äiti Anna (o.s. Toikka 1883–1952) sekä aikuiset lapset Tuulikki (1908–1984), Veikko (1911–1940), Leila (1912–2004) ja Sisko (myöh. Varpila 1918–2015). Ivaskat asuivat talvisodan alkaessa Linnankadulla, ja vihitty Veikko Ivaska asui vaimonsa kanssa Louhenkadulla.⁶ Ivaskan perhekirjeenvaihto muodostuu pääosin Leilan vastaanottamista kirjeistä, jotka ovat vanhempien tai siskojen kirjoittamia. Kirjeitä on ajallisesti eniten talvisodasta sekä jatkosodan vuosilta 1942 ja 1944. Nämä kirjeet kattavat lähes kolmanneksen koko kirjekorpuksesta.

Kokon perhe koostui ydinperheestä ja vanhempien lapsuudenperheistä. Ydinperheen muodostivat Repolankadulla asuneet Martti (1906–1969), Annikki (o.s. Partanen 1910–1992) ja Leila Kokko (s. 1938). Martti Kokko oli Suomen Leipuri Tukkuliike Oy:n Viipurin edustaja ja jatkosodan aikana kansanhuollonjohtaja. Martti oli kirjeenvaihdossa myös vanhempiensa David (1869–1954) ja Wilhelmiina (o.s. Meltti 1870–1942) Kokon, kahden veljensä sekä sisarensa kanssa. Isä David Kokko oli Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen maallikkosaarnaaja, ja toinen veljistä oli poliisipäällikkö Eemil Kokko (1903–1955), joka työskenteli jatkosodan aikana Viipurin sotilas-

hallinnossa poliisiasianupseerina.⁷ Annikki Kokon isä vahtimestari Ivar Aleksander Partanen (1880–1947) kirjoitti säännöllisesti tyttärelleen. Partanen työskenteli Hackman & Co:n palveluksessa ja oli entinen Viipurin Reippaan voimistelija sekä olympiaurheilija Lontoon (1908) ja Tukholman (1912) olympialaisista.⁸ Kokon perheen kirjeenvaihto on Annikki ja Martti Kokon keskinäistä kirjeenvaihtoa sekä molempien sukulaisiltaan vastaanottamia kirjeitä. Kirjeitä on säilynyt säännöllisesti syksystä 1939 loppukesään 1942, ja päälähteenä on yhteensä yli 50 kirjettä.

Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan kanttori Johannes Mure (1907–1987) omaisineen sai viipurilaisilta kirjeitä, joissa erilleen joutuneet seurakuntalaiset ja ystävät kuvailivat kanttorilleen muuttuneita olosuhteita talvi- ja jatkosodan aikana. Näitä kirjeitä on

säilynyt noin 30 kappaletta, ja painopisteenä on talvisodan aika. Useimmiten kirjoittivat Lallukankadulla asuneet sisaret Olga ja Asta Kornblit, jotka olivat rautatievirkillijöitä. Ennen talvisotaa Kornblitin sisarukset Olga (1874–1951), Konstantin eli Kosti (1876–1939) ja Anastasia eli Asta (1881–1947) asuivat yhdessä. Heidän vanhin sisarensa Maria Kornblit (1872–1940) oli sairaalahoidossa pitkäaikaissairaudesta vuoksi. Olga ja Asta työskentelivät Viipurin rautatieasemalla lipunmyynnissä ja lennättimessä, kun taas Kosti oli entinen sotilas ja rahastonhoitaja ja Maria eläkkeellä ollut postikirjanpitäjä.⁹ Kornblitin sisarten kirjeissä korostuvat sekä talvisodan aika että vuosi 1944. Olen käyttänyt aiemmin Mureen perheen kirjekokoelmasta näitä Kornblitin sisarten kirjeitä osana artikkelia (2020), jossa tarkastelin kättilö Klaudia Mureen ystävien kirjeenvaihtoverkoston. Suomen historian väitöskirjani (2021) perustui Mureen perheen kirjeiden analyysiin, mutta tutkimuksen aikarajaus oli tätä artikkelia pidempi ulottuen 1930-luvulta 1970-luvulle.¹⁰

Artikkelini päälähteen muodostava kirjekorpus ei sisällä kirjeitä, joista voisin tutkia viipurilaispaluumuuttajien aikalaiskokemuksia loppuvuodesta

Martti, Leila ja Annikki Kokko sekä Eemil Kokon tytär Anneli Orimattilan Luhtikylässä 1940-luvun alussa. Kokon suvun kotiarkisto.

1941 ja alkuvuodesta 1942. Tämän vuoksi käytän täydentävänä ja kontekstioivana alkuperäislähteenä niin sanottuun Torkkelin kirjelaatikkoon lähetettyjä kirjeitä. Torkkelin kirjelaatikon säilynyt alkuperäisaineisto sisältää kirjeitä ja kirjeisiin annettuja vastauksia. Kirjelaatikko toimi marraskuulta 1941 toukokuulle 1942 niin, että kaupungissa olleisiin postilaatikoihin sai jättää ilman postimerkkiä kysymyksiä, toiveita ja ehdotuksia. Tämän lisäksi Torkkelin kirjelaatikkoon on lähetetty kysymyskirjeitä myös postitse Viipurin ulkopuolelta. Lähdesarja kuvaa viipurilaisten siviilien varhaista paluumuuttoa ja jälleenrakentamista kirjeitse jätettyjen kysymysten sekä julkisesti luettujen tai henkilökohtaisesti lähetettyjen vastausten, ohjeiden ja kuulutusten kautta. Valtaosa säilyneistä kysymyskirjeistä, joita on yhteensä vajaat 30 kappaletta alkuperäisinä tai puhtaaksi kirjoitettuina, koski käytännöllisiä ja arkielämään liittyviä aiheita. Kirjelaatikkoon omalla nimellä ja nimimerkillä jätetyt kirjeet oli tarkoitettu Viipurin sotilashallintopiirin esikunnan valistustoimiston vastattaviksi, eivätkä ne saaneet koskea sotilaallisia tai valtiollisia asioita. Torkkelin kirjelaatikko oli aluksi tiedotuskanava, kun sanomalehdet eivät ilmestyneet Viipurissa. Kirjelaatikon avaamistilaisuudet järjestettiin perjantaisin Pyöreän tornin lottaravintolassa, ja tilaisuuksissa oli muutakin viiheteellistä ohjelmaa.¹¹ Torkkelin kirjelaatikko rinnastuu ainakin osittain Maan Turvan Siirtoväen kirjelaatikkoon ja Valtion Tiedoituslaitoksen perustamaan Jahvetin kirjelaatikkoon, vaikka jälkimmäiset olivatkin radio-ohjelmia. Kirjelaatikoiden tarkoituksena oli tiedonvälityksen lisäksi tarkkailla kansalaisten mielialoja.¹²

Torkkelin kirjelaatikkoon lähetetyt kirjeet eivät ole perhekirjeenvaihtojen tai kanttorille lähetettyjen seurakuntalais- tai ystäväkirjeiden tavoin lähtökohteisesti yksityisiä, vaan niissä siviilien aikalaiskokemukset valottuvat välähdyksenomaisemmin yksittäisinä kysymyksinä, joihin kirjoittajat odottivat viranomaisen vastausta. Vastaavasti vain osa kirjoitti Torkkelin kirjelaatikkoon omalla nimellään, mutta nimimerkit kertovat kysyjien asemasta: kirjeitä lähetivät esimerkiksi ”3 lapsen äiti soteleski”, ”Tampereella oleva viipurilainen soteleski”, ”Leskiäiti”, ”Naistyötön”, ”Potilas” ja ”Kirvesmies”.¹³

Artikkelin jäsentely on kronologistemaattinen, joten käsittelen alaluokina talvisodan Viipuria, välirauhan aikaa, jatkosodan syttymistä, jälleenrakentamisen aikaa ja Viipurin menettämistä kesällä 1944. Kronologiset tapahtumat muodostavat historiallisen kontekstin, jota vasten kirjeiden aikalaiskokemuksia analysoidaan kontekstioivan lähiluvun avulla. Kirjeiden kirjoittajat elivät keskellä toisen maailmansodan tapahtumia, ja aikalaisina he kirjoittivat kirjeitään silloisessa nykyhetkessä. Kirjeistä tutkittavat aikalaiskokemukset ovat historiallisen kontekstin lisäksi kirjoittamisen käytänteiden ja kirjeenvaihdon konventioiden välittämiä. Toisin sanoen aikalaiskokemukset ovat sosiaalis-

ti ja kulttuurisesti muodostuneita kuvauksia ja tulkintoja, jotka kokija puki sanoiksi kirjoittamalla.¹⁴

Perhe- ja ystäväkirjeenvaihdossa kirjoittaminen oli osa vastavuoroista kirjeenvaihtosuhdetta, mutta säilyneet kirjeet eivät kata kokonaisia kirjeenvaihtoja, vaan säilynyt vastavuoroinen kirjeenvaihto on sirpaleista, tai jäljellä on vain vastaanotettuja kirjeitä. Sotavuosina postisensuuri vaikutti siihen, mitä ja miten kirjoitettiin. Kiellettyjä aiheita olivat esimerkiksi sotilaiden sijaintipaikkoihin liittyvät tiedot, minkä lisäksi kirjoittajan ei ollut suotavaa huolestuttaa lukijaa. Kirjeet saattoivat joutua sattumanvaraisesti sensorin luettaviksi, ja tarvittaessa sensori mustasi rivejä tai leikkasi pois tekstiä. Postisensuuri koski kenttäpostia ja jatkosodan aikana takaisin vallatun Karjalan siviilipostia, joten valtaosa tämänkin artikkelin alkuperäislähteistä kuuluu postisensuurin alaiseen siviili- tai kenttäpostiin. Kenttäpostin mahdollisen sensuurin lisäksi kirjoittajat saattoivat hillitä omaa ilmaisuaan, eli itsesensuuri vaikutti siihen, miten esimerkiksi kirjoitettiin kohdatuista ongelmista tai vastoinkäymisistä. Joissakin tapauksissa kirjoittaminen oli keino käsitellä kokemuksia, eikä läheisissä kirjeenvaihtosuhteissa aina välitetty mahdollisesta sensorin puutumuksesta kirjeen sisältöön. Postisensuuri ja mahdollinen itsesensuuri tai sensuurisääntöjen kiertäminen kiertoilmauksin ovat ominaisuuksia, jotka liittyvät toisen maailmansodan vuosien kirjeisiin. Artikkeleihin valittujen kirjekatkelmien kirjoitusasu noudattaa alkuperäistä ilmaisua. Kirjeiden analyysi paikantuu historiallisen kirjetutkimuksen ja kokemushistorian lisäksi rauhankriisien tutkimusten kentälle.¹⁵

Pois Viipurista

Torstiaamuna 30.11.1939 hieman ennen kello yhdeksää Viipurissa soivat hälytyssireenit ilmoittaen, että kaupunkilaisten oli mentävä suojaan neuvostoliittolaisilta lentokoneilta. Tässä ensimmäisessä ilmapommituksessa kuoli yhdeksän ja haavoittui useita ihmisiä, ja sodan syttyminen ajoi viipurilaisia evakkoon sekä aloitti viranomaisten ohjaaman pakkoevakuoinnin.¹⁶ Ensimmäisenä pommituspäivänä evakkoon lähti muiden mukana Annikki Kokko tyttärensä ja perheen apulaisen kanssa. He matkustivat Viipurista Lahteen. Evakkotielle suuntasivat Kokon perheestä myös Eemilin vaimo lapsineen sekä isovanhemmat Wilhelmiina ja David.¹⁷ Annikin kirje välittää kuvaa nopeasta lähdöstä, jonka tuoksinassa osa tarpeellisista tavaroista unohtui kotiin:

Rakkahin Marttini! Erotessamme eilen illalla [29.11.1939], tuskin osasimme aavistaa, että tulisi tällainen ero. Mutta kohtalon kulkuhan on kumma. Täällä me nyt sitten olemme [- -] Lahdessa, ja huomen aamulla jatkamme matkaa Orimatti-

laan. Kaikki kävi niin niin hirveän nopeaan, etten oikein jaksa sitä vieläkään ymmärtää. [- -] Koti jäi hirveään sekamelskaan, että älä hämmästy, kun menet sinne käymään. [- -] Voi kultani, missä lienetkin älä ole huolissasi meistä, me olemme kyllä turvassa siellä maalla. Kun tämä kaikki olisikin vain pahaa unta, mikä pian menisi ohi ja tasanen elämä alkaisi. [- -] Ajatteles miten hömötiainen olin kun jätin ne sukkasi kaikki kotiin patterin päälle kuivumaan, vasta matkalla muistin että ne olisi pitänyt ottaa mukaan ja lähettää Sinulle.¹⁸

Annikki ja ylimääräisiin harjoituksiin kutsuttu Martti olivat tavanneet vielä edellisenä päivänä, mutta jo ensimmäisen pommituspäivän aikana Annikki ehti matkustaa Lahteen. Aamun ilmahälytyksen ajaksi oli suojauduttu, mutta hälytyksen jälkeen poislähtö oli nopea. Aikalaiset luonnehtivat ilmapommitusten aiheuttamia reaktioita jopa yleiseksi pakokauhuksi, joka ajoi ihmisiä pois kaupungista pian ensimmäisen pommituksen jälkeen¹⁹.

Talvisodan alkupäivien pommitukset aiheuttivat niin sanotun evakuoimiskaoksen, kun viipurilaiset jättivät runsain joukoin kotikaupunkinsa. Kirjeistä ei välity suoranaista pakokauhua tai kaaosta, vaan kirjoittajat katsoivat ja raportoivat tapahtumia oman perheen näkökulmasta asiapitoisesti. He kertoivat ja kuvailivat tapahtumien kulkua ja omaa evakkomatkaansa, mutta ilmapommitusten aiheuttamista pelon ja ahdistuksen kokemuksista pommitusuojissa ja kellareissa he eivät kirjoittaneet. Vaikenemalla omista kokemuksistaan he eivät aiheuttaneet ylimääräistä huolta läheisilleen. Vaikenemisen syinä saattoivat olla myös tottumattomuus kielteisten kokemusten ilmaisemiseen tai ajatus siitä, että kirje saattaisi päätyä sensorin lukemaksi.²⁰

Dramaattisimmat kirjeiden välittämät aikalaiskokemukset olivat sisarusilla, jotka joutuivat erilleen toisistaan. Sisaruskolmikko Olga ja Asta sekä heidän veljensä Kosti Kornblit jättivät Viipurin 2.12.1939 keskellä rautatieaseman evakuoimiskaosta:

Pommituksen jälkeen tuli meille pakko evakoiminen ja lauantaina [2.12.] kl 7 aamulla jätimme kodimme. Veljeni tuskin kulki, jalkoja pakotti mutta silti ponnisti. Tulimme Repolan kansakoululle ja sieltä pääsimme lähtemään vasta kl 16. Ensiksi umpivaunussa pääsivät naapurimme ja veljeni ja me sisareni ja naapurin nuori tytär vasta myöhemmin sillä seurauksella että emme nyt tiedä heistä mitään.²¹

Evakuoimisen myötä perheenjäsenet kadottivat toisensa, ja he tapasivat uudelleen vasta noin kahden viikon kuluttua Ruovedellä, jossa pian tämän jälkeen evakuoimisen uuvuttama veli kuoli 63-vuotiaana.²² Talvisodan ensimmäisen viikon aikana kaupungista poistui noin 60 000 viipurilaista. Evakkojunien

määränpäänä oli Hämeenlinna, koska evakkopaikkakuntina oli Hämeen läänin maalaiskuntia – kuten muun muassa Ruovesi. Osa viipurilaisista sijoitettiin myös Mikkelin lääniin sekä Kuopioon, Joensuuhun ja Ouluun.²³

Ensimmäisten pommituspäivien jälkeen Viipurin olosuhteet rauhoittuivat. Esimerkiksi Kokon perhekirjeissä keskusteltiin pitkin joulukuun alkupuolta suunnitelmista, jotta kotien irtaimistot onnistuttaisiin evakuoimaan. Perheenjäseniä pääsi myös vieraillemaan hiljentyneessä kaupungissa, jonne kulkeminen onnistui junayhteyksin.²⁴ Vierailut ja irtaimiston noutaminen olivat mahdollista joulukuun puolenvälin paikkeilla, joulukuun ensimmäisen viikonlopun jälkeiseltä ajalta joulun alle, jolloin Viipurissa oli rauhallista. Noina viikkoina ilmapommitukset kohdistuivat Länsi-Suomen rannikkokaupunkeihin, Riihimäki–Lahti–Kouvola-rautatien asemapaikoille, Tampereelle, Jyväskylään, Vaasaan ja Ouluun.²⁵

Samaan aikaan, kun suurin osa siviiliväestöstä siirtyi pois Viipurista, Julius Ivaska jatkoi siviilityötään ja Ivaskan tytär Tuulikki oli lottatyössä Viipurin linnassa. Anna Ivaska oli evakuoitu jo ennen sodan syttymistä Suomenniemelle, Veikko oli rintamalla, ja Leila ja Sisko työskentelivät lottina Helsingissä. Julius Ivaska viipyi kaupungissa Viipurin Polttoaine Oy:n asioiden hoitamisen vuoksi, minkä lisäksi hänet oli määrätty väestönsuojelutehtäviin yhdessä muiden viipurilaisten liikemiesten kanssa. Miehet pitivät kokoontumispaikkanaan Savo-Karjalan pankin kellareita. Julius ja Tuulikki Ivaska kirjoittivat Viipurista läheisilleen, ja esimerkiksi joulun lähestyessä Julius kuvaili, kuinka asumisolosuhteet olivat käyneet hankaliksi kiristyvän pakkasen vuoksi:

Asun enään yksikseni koko talossa. Kaikki toiset asukkaat ovat jo livistäneet muualle. Minäkin saan kohtapuoleen liikeasiani sellaiseen kuntoon, että voin lähteä äidin luokse [Suomenniemelle]. Asuminen alkaa ollakin tukalaa, kun viemärit ovat jäätyneet. Vesi on kannettava sisään ja käytetty ulos. Keitän vain kahvin aamulla ja joskus päivälläkin. Samoin ei tahdo saada huoneita pysymään lämpimänä, kun alhaalla ja ympärillä on huoneita kylmillä ja väliseinät laskevat lämmön lävitse. Kaminaa ei voi ymmärrettävistä syistä lämmittää.²⁶

Asumisolosuhteiden huononemisen lisäksi neuvostoliittolaisia lentokoneita ilmestyi taas Viipurin liepeille ja ylle. Uutena sodankäynnin muotona viipurilaisia alkoi uhata jouluaattoyöstä lähtien niin sanottu aavetykki eli kauaskantoinen rautatietykistö, joka ampui noin 40 kilometrin päästä Perkjärveltä Viipuriin sattumanvaraisesti.²⁷

Aavetykistä ei löydy mainintoja kirjeenvaihdoista, mutta eräästä tammikuussa 1940 kirjoitetusta kirjeestä voi päätellä niin ilmapommitusten kuin aavetykinkin herättämiä aikalaiskokemuksia, joita määritti kylmyys. Kirjeen

kirjoitti Viipurin ilmavalvonnassa työskennellyt Tuulikki Ivaska, kun koti oli jopa 35 asteen pakkasten kylmentämä ja kun isä oli jo siirtynyt Suomenniemelle:

Koti on aivan kylmillään vaikka olen lämmittänyt hirveästi. Sisällä on -2°. Onhan selvää ettei nyt jaksakaan pitää asumattomassa talossa 60° lämpöeroa yllä. Tuholaisvierailut antavat meille nykyvaiheessa kauheasti työtä puuskittain. Emme me sitä kuitenkaan säiky. Pahempaa jälkeäkään se ei vielä aikaansaanut ja merkityksellisesti ei mitään. [- -] Jokainen kyllä tuulettaa ahkerasti, kaikki ikkunat selällään. [- -] Nykyään meilläkin pitää olla valppaina sekä päivin että öin. Näin kuutamokautena ovat tuholaiset alkaneet ulkoilla. Ymmärrät mikä helpotus on minulla, kun isä on poissa [Viipurista]. Ajattele vain hänenkin terveyttään ja niitä pimeitä kylmiä kellareita. Pahinta oli kun pelkäsin aina öisin että hän ei heräisi hälytyksen sattuessa. Onhan siinä ehkä turhaa huolehtimista, meidän on jätettävä kaikki Korkeimman johtoon, mutta kuitenkin tuntuu että siellä [Suomenniemellä on] helpompi olla; sitäpaitsi ovat kaikki yhdessä.²⁸

Ivaskan perheen kirjeissä toistui kuvaus siitä, miten kotia yritettiin lämmittää tyhjässä ja jäätyneessä kerrostalossa. Ilmahälytysten vuoksi viipurilaisten oli toistuvasti suojauduttava väestönsuojiiin ja kellareihin, joiden kylmyydessä saattoi vilustua. Kylmyys merkitsi säätilan lisäksi autioituvaa ja raunioituvaa kotikaupunkia. Arkea leimasi sattumanvaraisuus ja huoli läheisistä, vaikka usko Jumalan ohjaukseen oli osa aikalaiskokemusta. Muutoin sodan ilmiöistä ja kokemuksista kirjoitettiin kiertoilmauksin niin Ivaskan kuin muidenkin kirjeissä. Pommitukset rikkoivat suljettuja ikkunalaseja, joten vielä ehjäksi jääneitä ikkunoita pidettiin auki eli tuuletettiin, neuvostoliittolaiset lentokoneet olivat ulkoilevia tuholaisia tai pörriäisiä, jotka tekivät tuholaisvierailuja, ja ikkunoita pimensivät Molotovin kartiinit. Neuvostoliittolaisillekin oli omia kiertoilmauksiaan, joten viipurilaiset siviilit kertoivat näkemästään ja kokemastaan itse- ja sotasensuurin rajoissa.²⁹

Menetetty Viipuri

Kirjeiden kirjoittajista Ivar Partanen oli Viipurissa aina 20.2.1940 asti, koska hän työskenteli Hackman & Co:n vahtimestarina. Partasen Viipurin-kirjeissä toistuvat kuvaukset sodan vaikutuksista työhön. Vaikka rintamalla olleiden miesten tilalle otettiin naisia, sotaolosuhteissa työtaakka oli lisääntynyt. Vaikeuksista huolimatta Partanen kirjoitti optimistisesti ennen joulua, että ”pyörät ne pyörivät yötä päivää ja iloinen on mieli ei kukaan tunne väsymystä”³⁰.

Tammikuussa 1940 Partasta ja kahta muuta työntekijää työllistivät evakuoimistehtävät:

Työtä on meillä kolmella yllin kyllin, ensiksi firman asiat ja sitten lisäksi yksityiset[;] koko tahtoa niitäkin olen täältä evakoinut monet vaunulastit tavaraa turvallisempiin paikkoihin, mutta minusta tuntuu että missään ne eivät ole niin turvassa kuin täällä meidän rakennuksessa.”³¹

Junien lastaamisesta huolimatta Partanen valoi uskoa sen puolesta, että Hackmanin kiinteistöt olisivat edelleen turvallisia irtaimiston säilytyspaikkoja.

Tammikuusta lähtien Kannakselta oli kuitenkin kuulunut jatkuvaa vaimeaa jyminää, joka kertoi neuvostojoukkojen hyökkäämisestä. Tammikuun lopulla kaupungissa vielä oleskelleen noin 10 000 asukkaan siirtyminen Sisä-Suomeen kiihtyi, ja ankarien ilmapommitusten vuoksi Viipurin siviilielämä päättyi 17. ja 18.2.1940: sanomalehtien ilmestyminen loppui, viimeiset kaupunginvirastot sulki ovensa eikä sähköä ja vettä enää saanut. Pommitukset olivat poikkeuksellisen laajat ja tuhoisat koko siihenastisessa toisessa maailmansodassa. Seuraavina päivinä viimeiset siviilit poistuivat raunioituneesta kaupungista, ja näiden muutamien satojen viimeisten lähtijöiden joukossa oli vahtimestari Ivar Partanen.³² Partanen koki raskaat pommitukset ja kotikaupunkinsa tuhoutumisen, mistä hän kirjoitti lyhyesti tyttärelleen:

Läksin V.rista, tiistai aamulla [20.2.] olin viimeinen meikäläisitä[,] sinne jäi koti[,] niinkuin se oli pussi selkään vaan ja mars mars, ei sentään mitään hätää, kyllä sinne ennen pitkään takas menemme vaikka kaikki maallinen omaisuudemme menisi niin ei vapaudemme ja itsenäisyydemme koskaan mene.³³

Vaikka Partanen vaikenä pommituskokemuksista, hän kertoi olleensa viimeinen meikäläisistä ja lähdön olleen nopea. Meikäläiset on tulkittavissa ainakin hänen työpaikkansa henkilökunnaksi sekä sukunsa ja perheensä viimeiseksi jäseneksi Viipurissa. Partanen jätti kuvailematta myös tiistaiamun 20.2. kokemukset, jotka olivat hävittäjä- ja pommikoneiden säestämiä. Rautatieyhteys Viipuriin oli poikki, joten Partanen ja muut lähtivät marssien, kelkkoineen tai pyörineen jopa noin 50 kilometrin matkalle kohti Simolaa. Ilmahyökkäysten vuoksi arviolta kymmeniä siviilejä ja sotilaita kuoli tuon tien varsille.³⁴

Helmikuun rajut pommitukset ja lähestyvä sotarintama aiheuttivat sen, että Viipuri jäi siviileiltä sotilaille 80-prosenttisena rauniokaupunkina, joka paloi ja oli Neuvostoliiton pommitusten sekä tykistötulen kohteena. 13.3.1940 rintama kulki jo Viipurissa, kunnes aseet vaikenivat.³⁵ Ivar Partanen kirjoitti tyttärelleen Kuopiosta sen jälkeen, kun oli saanut tiedon rauhasta. Sattumoi-

sin numero 13 oli ollut Partasen tyttären onnenluku, joka sai nyt uuden merkityksen:

Rakas Annikkini!! Sinun onnen lukusi 13 on nyt koko Suomen kansan murheen ja katkeruuden päivä, se mikä on tapahtunut ei voi enää muuksi muuttua, siis rakas Viipurimme ja sinun minun ja niin monen muun syntymäkaupunki on nyt täytynyt jättää iljettävälle haiseville ryssille [- -] Mutta kerran on koittava päivä jolloin tulee tuomionsa ryssän roistot saamaan.³⁶

Ivar Partasen aikalaiskokemuksissa vahvimpana oli tunne epäoikeudenmukaisuudesta, mikä oli seurausta kodin ja kotiseudun menettämisestä. Partasen käyttämä ryssä-sana viittaa talvisodan kontekstissa neuvostoliittolaisiin sotilaisiin suomalaisten vihollisina, joihin liitettiin jyrkän negatiivisia piirteitä. Viipurilaisten kokemasta vääryydestä huolimatta Partanen tahtoi uskoa oikeudenmukaisuuteen ja siten lohduttaa läheisiään.

Rauhaan palaamisen ja diasporan aikana viipurilaiset kokivat kirjeenvaihtosuhteet merkitykselliseksi, minkä esimerkiksi Olga ja Asta Kornblit pukivat sanoiksi seuraavasti: ”Vaikka kaikki [viipurilaiset] olemme hajallaan, niin silti olemme kosketuksissa toistemme kanssa.”³⁷ Kotikaupungin menettäminen teki viipurilaisista diasporaviipurilaisia, jotka olivat yhteydessä toisiinsa muun muassa kirjeenvaihdon välityksellä. Diaspora-ajan kirjeenvaihtosuhteiden sosiaalisten merkitysten lisäksi uskonnolliset diskurssit loivat jatkuvuutta niin luterilaisten kuin ortodoksienkin kirjeissä. Kornblitin sisaret kokivat, että ”Jumala on turvamme suvusta sukuun. Häneen mekin kodittomat turvaamme!”³⁸ Heille menetetty Viipuri ja viipurilaisten yhteisö säilyi muistelun, tapojen ja kulttuurin avulla.³⁹

Jatkuvuuden kokemusten vastapainona diasporaviipurilaisten ajanlasku tuntui ikään kuin alkaneen alusta: ”Uutta elämää varten tarvitaan taas uusia voimia ja nyt niitä on kerättävä.”⁴⁰ Näin Martti Kokko tiivistä siirtymän sodasta rauhaan ja senhetkisen tulevaisuushorisontin. Odotuksissa ei ollut rauhaan palaaminen sota edeltävässä merkityksessä, vaan elämää oli jäsennettävä uudella tavalla. Aikalaiskokemusta eräänlaisesta nollapisteestä saattoi voimistaa sekin, että monet viipurilaiset menettivät miltei kaiken omaisuutensa. Kokemukset yhtäältä siitä, miltä tuntui lähteä kotoaan lähes tyhjin käsin, ja toisaalta vaatimuksen uuden elämän rakentamisesta tiivistä eräs kanttori Mureen ystävä: ”Nyt olemme yhtä tyhjiä kaikki. [- -] Kyllä tavaraa taas saa kun aika joutuu. Mitä ei saa täytyy olla ilman. [- -] Täytyy vaan kääntää kasvot kohti tulevaisuutta ja unohtaa mennyt.”⁴¹ Kirjoittaja koki, että kohtalo piti hyväksyä ja siirtyä uuteen elämään.⁴²

Menneisyyden unohtaminen ei välttämättä ollut helppoa. Olga ja Asta Kornblit, jotka olivat kokeneet evakuoimiskaaoksen ja menettäneet veljensä, joutuivat luopumaan myös 68-vuotiaasta sisarestaan Mariasta melko pian talvisodan jälkeen. Olga ja Asta kirjoittivat tulevista hautajaisista, joihin he toivoivat diasporasta huolimatta seurakuntansa pappia Leonidas Homasta (1905–1973). Olga ja Asta olivat siirtyneet Ruovedeltä Tampereelle, joka oli ollut myös ilmapommitusten kohteena:

Meidän vanhin sisaremme on kuollut Rauhan sairaalassa [Joutsenossa]. Matkustamme ensi tiistaina sinne hautamaan hänet. Lähdemme täältä 16 p. [huhtikuuta 1940] ja sivuutamme L:rannan [= Lappeenrannan] 17 p. aamulla. Olemme kirjoittaneet Pastorille mutta emme ole saaneet vastausta, jos hänelle sopii tulla siunaamaan rakasta vainajaa. – Täällä Tampereella olemme asuneet ja kestäneet sodankauhut, ympäristö on aivan raunioina, nyt hyvät tamperelaiset kovalla kiireellä touhuavat ja rakentavat uutta. Mitenkä on meidän rakkaassa kotikaupungissamme? Sinne jäi kaikki mitä oli rakasta. Onkohan kirkkomme säilynyt? – Ehkä vielä tapaamme toisemme ja saamme rauhassa keskustella menneestä kauhun ajasta.⁴³

Kanttori Johannes Mure sotien jälkeen.
Suomen Asutusmuseon arkisto.

Sisarille kauhun aika tarkoitti sekä talvisodan dramaattisia kokemuksia Viipurissa ja Tampereella että läheisten menettämistä. Sisarista Olga Kornblit oli ollut mukana Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan hallinnossa ja toiminnassa seurakunnan alusta asti vuodesta 1930, mikä selittää huolta Elian kirkon säilymisestä. Kirkko oli korjattu vuonna 1939, ja uudistuksessa kirkossa oli ehditty pitää vain yksi liturginen jumalanpalvelus ennen kuin talvisota alkoi. Sisaret Olga ja Asta Kornblit olivat läheisiä seurakunnan esimiehen Leonidas Homasen ja kanttorin Johannes Mureen kanssa.⁴⁴ Ylipäänsä se, että papisto seurasi siirtoseurakuntalaisiaan evakkopaikkakunnille, loi seurakuntalaisille lohdutusta ja turvaa. Uskonnollisessa kontekstissa pommituksista ja sodasta selviäminen merkitsi Jumalan varjelusta.⁴⁵

Sodan jälkeen viipurilaisperheet rakensivat ja jatkoivat elämäänsä uusilla paikkakunnilla. Esimerkiksi Kokon perhe asettui Turkuun, jossa Martti Kokko jatkoi työtään Suomen Leipuriin Tukkuliike Oy:n Turun konttorin hoitajana. Talvisodan alussa Säkkijärvelle omatoimisesti evakuoitunut Kokon

vanhemmat joutuivat sotatoimien edettyä pakkoevakuoiduiksi Merikarvialle, jossa he olivat kunnalliskodissa omien sanojensa mukaan ”valtion evakoita”.⁴⁶ Martti Kokon äiti Wilhelmiina tarkoitti valtion evakoilla sitä, että heidän majoittumiseensa kunnalliskodissa sisältyivät ruoka ja lämmin huone. Omalla rahallaan he ostivat lääkkeitä ja muuta ruokaa, koska äiti ei voinut syödä kaikkea kunnalliskodissa tarjottua ruokaa. Wilhelmiinan ja Davidin arkeen kuului Jumalan sanan lukemista, minkä lisäksi David puhui maallikkosaarnaajana paikalliselle yleisölle.⁴⁷ Annikki Kokon isä Ivar Partanen asettui asumaan Helsinkiin, jonne muutti joukoittain viipurilaisia talvisodan päättymisen jälkeen.⁴⁸

Ivaskan perhe siirtyi Suomenniemeltä niin ikään Helsinkiin, ja Julius Ivaska ilmoitti sanomalehdessä huhtikuussa 1940, että maksamattomat Viipurin Polttoaineen laskut tuli maksaa Helsingin osoitteella.⁴⁹ Helmikuussa 1940 kaatunut Veikko Ivaska haudattiin Helsinkiin Hietaniemen sankarihautausmaahan. Isä Julius Ivaska kirjoitti poikansa hautaamisesta ja kuolinilmoituksen laatimisesta sodan vielä jatkuessa:

Huomaamme että Veikon hautaus tulee tapahtumaan siellä [Helsingissä], meillä ei puolestamme ole mitään sitä vastaan päinvastoin se on ehkä parempi sillä tällä kertaa on suurempi varmuus hautojen pyhänä säilymisestä siellä kuin Tammissa. Mitä tulee lehti ilmoitukseen on se sama missä lehdessä, meille tulee tänne Uusi Suomi ja Hels.Sanomata, Viipurissa ei mitään lehtiä ilmesty. Sana muodon voitte vapaasti siellä suunnitella.⁵⁰

Veikon lesken ja sisarten laatima kuolinilmoitus julkaistiin ainakin *Uudessa Suomessa*, ja hautajaiset järjestettiin huhtikuun alussa.⁵¹

Kun viimeisetkin suomalaiset olivat poistuneet Viipurista, neuvostoliittolaiset alkoivat tutustua kaupunkiin ja muokata sitä neuvostoliittolaiseksi kaupungiksi, jonka ensimmäiset uudisasukkaat olivat sotilaita. Uusia siviiliasukkaita värvättiin ja siirrettiin kesästä 1940 alkaen Leningradista, Keski-Venäjältä ja Valko-Venäjältä. He olivat pääosin kotoisin maaseudulta, joten sodan tuhojen leimaama kaupunki herätti heissä niin ihmetystä ja ihastusta kuin epävarmuutta ja pelkoakin. Vuoden 1940 lopussa neuvostoliittolaisessa Viipurissa oli noin 38 000 asukasta, joten säilyneitä ja asuinkäyttöön saatuja asuntoja jaettiin väliseinin useamman perheen huoneistoiksi. Asuinolosuhteet olivat usein heikot, ja jälleenrakennus edistyi huonosti. Viemärit ja jätehuolto eivät toimineet, minkä lisäksi uudisasukkaat pitivät kotieläimiä jopa kerrostaloissa. Viipuri oli neuvostoliittolainen kaupunki vajaan puolelentoista vuoden ajan, kunnes kesäkuussa 1941 saksalaiset ylittivät Neuvostoliiton rajan ja alkoi uusi sota.⁵²

Haavekuvien ja raunioiden Viipuri

Talvisodassa kotikaupunkinsa menettäneet viipurilaiset katsoivat, että kesällä 1941 alkaneet sotatoimet tulisivat mahdollistamaan paluun kotikaupunkiin: haaveet paluusta näyttivät käyvän toteen. Heinäkuussa Ivar Partanen kirjoitti Helsingistä, kuinka ”täällä ovat kaikki Viipurilais[et] haltioissaan että kohta pääsemme kotikunnalle”.⁵³ Suomalaiset joukot valtasivat Viipurin 29.–30.8.1941, mikä oli ilouutinen ympäri Suomen Viipurin symboliarvon vuoksi. Eino Parikka luonnehti myöhemmin (1958), miten palaavat viipurilaiset tyrmistyivät tai masentuivat näkemästään. Odotukset olivat olleet ristiriitaiset, koska kuulopuheet kaupungin säilymisestä ja tuhoista sekä neuvostoliittolaisten toimista kaupungissa olivat olleet ristikkäisiä.⁵⁴ Kirjeiden sisältämät ensimmäiset reaktiot talvisodan taistelujen ja jatkosodan hyökkäysvaiheen raunioittamasta kaupungista ajoittuvat vajaan kuukauden päähän valtaamisesta. Rintamalla ollut Annikki Kokon veli kirjoitti sisarelleen Viipurin jälleennäkemisestä: ”Ei tää tunnu ensinkään mei V:rilt, vaikk kui häntä katsois milt kantilt, mutt kyll se varmast viel muuttuu koha kerkiää.”⁵⁵ Kuten kirjoittaja kuvaili, kotikaupunki oli muuttunut dramaattisesti. Tuolloin syyskuun lopulla kaupungin raivaaminen, puhdistus ja jälleenrakentaminen oli jo aloitettu. Ensimmäiset kaupat ja muut liikkeet availivat oviaan, vaikka kaupungin vauriot olivat mittavia.⁵⁶

Lokakuun 1941 lopussa Julius Ivaska matkusti Viipuriin. Perheenjäsenet, joista puoliso Anna oli Helsingissä ja tyttäret Leila ja Sisko rintamalottina Syvärillä sekä Tuulikki lottana Viipurin lähellä, odottivat malttamattomina isän kirjeitä Viipurista. Heidän toiveensa kotiinpaluusta olivat korkealla.⁵⁷ Julius Ivaska ei kuitenkaan kohdannut sitä Viipuria, jota oli odottanut näkevänsä. Hän raportoi havainnoistaan ja kokemuksistaan yksityiskohtaisesti tyttärilleen Leilalle ja Siskolle:

Niin Viipurissa kävelin 3 kokonaista päivää ja tarkastelin koko kaupungin lävitse. Raunio kasana koko kaupunki. Meidän asunnossa [Linnankadulla] ei mitään ottamista. Loikkasen talo [eli Anna Ivaskan koti] oli myös raunio kasana, oli palanut jo talvi sodan aikana, raunio kasvoi rikka ruohoa, uunien muuriläjät vain törröttivät jälellä, kaivo vain pihassa jälellä, tosin puit [eli puut] siinäkin palanut, omenapuut ja joitakin pensaita jälellä. Ristimäessä kävin myös, siellä on haudat kyllä paikallaan, mutta metsittyneinä. Vaijan ja mummon haudalta oli kivi kaadettu mutta muuten ehjänä. Voi nostaa pystyyn ja on silloin kunnossa, sillä ympärys [eli ympärys-] kivet kaikki paikallaan koskemattomina. Meidän haudalla oli aidasta portti hävinnyt muuten koskemattomana. Holmlundin haudalta oli ympäryskivet viety, samoin myös keskeltä se mustaan kraniittiin hakattu nimi kivi. Hauta kappelit olivat kaikki hävinneet sekä suomalaiselta että ruotsalaiselta hautuumaalta.

Kolikkoinmäki aivan tasaista, lukunnottamatta niitä muutamia sementti väli-seiniä joita seista törrötti siellä täällä, samoin Havi, Honkala ja Vallinrinne. Siel-läpäin ainoastaan Bentsiini säiliöt jälellä ja Havin saippua tehdas. Loikkasessa 57 taloa jälellä siellä täällä ja Pantsarlahdessa muutamia puutalojakin jälellä.

Sanomalehdet antaneet liian valoisia kuvauksia kaupungista ja niitä lukenee-na kun sinne menee tuntuu masentava tunne paljon suuremmalta kuin että olisi saapunut sinne muutoin. Yleisvaikutelma kohdaltani oli sellainen ettei sinne mieli vielä kotvaan tee, ja saman ovat lausuneet monen monet sieltä palanneet. Ei sitä vuosi kymmenessä voida entiselleen rakentaa.⁵⁸

Julius Ivaskan yleisvaikutelmana oli pettymys. Ennen vierailuaan hän oli luke-nut sanomalehdistä, miten ensimmäiset liikkeet olivat avanneet oviaan jo syyskuussa. Pian tämän jälkeen aloitettiin sähkönjakelu ja linja-autot alkoi-ivat kulkea Viipuriin. Positiivisten uutisten rinnalla oli tietoa ja kuvia tuhou-tuneista rakennuksista, mutta ehkäpä viipurilaiset keskittyivät positiivisiin uutisiin.⁵⁹ Julius Ivaska näki kuitenkin raunioita, sillä itäisellä esikaupunki-alueella, johon lukeutuivat esimerkiksi Kolikkoinmäki ja Havi, asuinkiinteis-töjen tuhoutumisasteeksi laskettiin lähes 90 prosenttia. Viipurin kaupungin hoitokunnan laskelman mukaan Karjalassa eli Loikkasessa oli 53 säilynyttä ja 257 tuhoutunutta asuinkiinteistöä, mikä tarkoitti alle 20 prosentin säily-misastetta. Keskikaupungissa säilyneiden asuinkiinteistöjen osuus oli lähes 40 prosenttia, joten esimerkiksi parhaiten säilyneessä Pantsarlahdessa oli pystyssä Ivaskan mainitsemia puutalojakin. Kaupunkikuvaa leimanneiden raunioiden lisäksi oman kodin irtaimisto oli kadonnut ja hautausmaat raken-teineen ja kappeleineen olivat kärsineet eriasteisia vaurioita tai tuhoutuneet. Ylipäänsä viipurilaiset ja muutkin takaisin valloitettuun Karjalaan palaavat kokivat hautausmaiden tilan tyrmistyttävänä, koska sodan tuhojen lisäksi kirkkorakennuksia ja hautausmaita oli järjestelmällisesti turmeltu suoma-laisten poissa ollessa.⁶⁰

Siviiliväestön paluumuutto alkoi lupajärjestelmän rajoissa, ja lokakuun lop-puun mennessä oli myönnetty yli 2 000 paluulupaa ja marraskuun aikana 1 400 uutta paluulupaa.⁶¹ Näiden varhaisten paluumuuttajien joukossa ei ollut niitä siviilihenkilöitä, joiden kirjeet ovat tämän artikkelin aineistona. Sen vuoksi paluumuuttajien aikalaiskokemuksia marraskuulta 1941 maaliskuulle 1942 tarkastellaan pääosin Torkkelin kirjelaatikon dokumenttien valossa.⁶² Mar-ras-joulukuussa käsitellyt Torkkelin kirjelaatikon kysymykset liittyivät arjen jälleenrakentamiseen: paluumuuttoon, postin toimipaikkoihin, kulkuun ja jakeluun, rautateihin ja matkustamiseen sekä esimerkiksi talvivaatteiden saa-tavuuteen. Kodeista ja kaupungin kaduilta löytyi tuholaisia – luteita ja rottia –

joita hävitettiin myrkyin. Siviilien lisäksi kysyjinä olivat myös muun muassa lotta ja sotilas.⁶³

Ensimmäiset siviilit saapuvat sotilaiden Viipuriin, mikä kuvastuu Torkkelin kirjelaatikon kysymyksistä ja vastauksista. Osa yksityisasunnoista oli sotilaiden käytössä, ja yksittäistapauksissa asuntoihin oli majoittunut puhdistustöihin saapuneita naisia. Asuntojen joutuminen majoituskäyttöön saattoi herättää ärtymistä huoneistojen aiemmissa asukkaissa. Yöaikaan siviilien liikkuminen oli kiellettyä, ja siviilit saivat käyttää vain tiettyjä juna- vuoroja. Esimerkiksi nimimerkki ”Kotin nainen” vetosi marraskuussa 1941, että ulkonaliikkumiskieltoa lyhennettäisiin alkamaan klo

22 klo 21:n sijasta. Esityksen perusteella poliisipäällikkö Emil Kokko määräsi ulkonaliikkumiskielloksi klo 22:00–04:00 välisen ajan. Kysymysten ja viranomaistiedotusten lisäksi Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksissa korostui viihdepuoli, eli ohjelmaan sisältyi useita musiikki- ja lauluesityksiä sekä yhteislaulua. Laulun ja musiikin osuus avaustilaisuuksien ohjelmasta kasvoi vuoden 1942 aikana, kun kysymyksiä oli aiempaa vähemmän. Esimerkiksi 6.2.1942 ohjelmassa oli lähes ainoastaan musiikkia ja laulua. Vastoin aiempien julkaisujen mainintoja Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksia ei järjestetty joka perjantai, vaan väliin jäivät esimerkiksi 12.12.1941 ja vuodenvaihteen 1941–1942 perjantait.⁶⁴

Tammikuun 1942 puoliväliin mennessä Viipuriin oli palannut 9 700 asukasta, joista yli puolet oli miehiä. Palaajia oli keskimäärin 50 päivässä, joten huhtikuun lopussa kaupungissa oli 15 500 asukasta.⁶⁵ Palumuutto heijastui myös Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksissa luettuihin viranomais- tien tiedotuksiin ja ohjeisiin, jotka liittyivät osoitekalenterin laatimiseen ja osoitekorttien täyttämiseen, verotukseen, kiinteistöjen sotavahinkojen arvioimiseen ja siirtämiseen omistajien hallintaan sekä kiinteistöjen mahdollisimman tehokkaaseen lämmittämiseen niukassa polttoainetilanteessa. Palaajien tai paluusta haaveilleiden joukossa oli ohjeista huolimatta yksit-

Torkkelin kirjelaatikko Pyöreän tornin seinällä. Valokuvaaja: Vänrikki M. Pietinen. SA-kuva 102837.

täisiä sosiaalihuollon varassa eläneitä, jotka tiedustelivat turhaan huoltorahaa tai muita avustuksia, koska paluumuuttajien piti tulla toimeen omalla työllään. Ylipäänsä kirjelaatikkoon kirjoittaneet olivat kiinteistönomistajia, työntekijöitä ja sosiaalisesti heikommassa asemassa olevia, kuten esimerkiksi kysymyksensä esittäneet leskiäiti, sotelesket ja naistyötön. Kun kysymykseen vastasivat johtajat ja virkamiehet, ainakin yhdessä tapauksessa joukko viipurilaisia pahoitti mielensä, kun kysymykseen oli vastattu pilkallisesti ja vitsaillen.⁶⁶

Palaavan siviiliväestön, Viipurissa oleskelleiden sotilaiden ja sotilashallinnon viranomaisten erilaiset näkökulmat valottuvat ristiin Viipurin sotilashallinnossa poliisiasiaainupseerina työskennelleen poliisipäällikkö Eemil Kokon yksityiskirjeessä. Kokko kuvaili murretta käyttäen veljelleen Martti Kokolle jälleenrakennettavan kotikaupungin olosuhteita ja tapahtumia tammikuussa 1942. Eemil Kokolla oli poliisina näköalapaikka sekä paluumuuttavien siviilien että viranomaisten kokemusmaailmaan, jonka hän tunsi tarkasti:

Viipuris sabattin ja 25 päivän 1942 vuuven tammikuuta.

[– –] ni mie paan täs tulemaan par riyvii mei kylä kertomuksii. [– –]

Ensittäikii tääl ei joo tapahtunt mittää erikoise repäsevää. Semmoses 30–35 aste pakkases olla vaa männä nökökely. Näis suojis ei kylkää iha nii ankaraa ilmaa sentää oo, mut ei näis hikikää tuu, on nää sen vert sentää ravistunneet nää pytingit soa kynsis. Mut oikee hyvä ja laatna, et ei tarvii vareksii kans assuu puus.

Ja lissäe ain vaa asumuksii valmistuu, nii ettei tääl tarvii puuhu muuttaa, vaik tän tulis asukkait enemmäkki. Oha tääl joukkoo jo nytkii sentää aika tunkio. On nim. melkee marka tarkkuuvel 10,000 apinajälkeläist ja siint popoost on viel pois kokonaa sotamiehet puhumattakkaa tietyst ryssälöist. Niit viimemainittui kii tääl on näät erräit tuhansii. Ja niihe kans sitä vast onkii puljaamist. Ko ne holvattava holofernekset ei pysy työmaillaa, vaa pakkaat sielt ain ko vartijoihe silmä vaa vähäkii välttää loikkimaa kaupungil varastelemaan. Kyl ne halvatut on tehneet toisekii murro. Mille on satuttu suorastaa rysä päält tappaamaa, ni oha niit koitettu teilatakkii, mut ei tuo vaa näy loppuva. Sit ko on näihe lisäks tääl olevis kaikke maailma työvelvollis rosmoi vaik naapur kyllääkii lainata, ni kyl tääl kaupunnis vilkkautta riittää ainakii mikäl kysymys on näihe rosmoloihe raivaushommist.

Mut iloisempaakii hyörinää ja aherrust tääl jo alkaa vähitelle olla jo yhel ja toisel alal. On näät ravintolloi ja kahviloi, on elokuuvvi, saunoi, kauppoi ja kiuppoi jos jonkii näkösi. Nii et kyl tääl jo alkaa saaha rahhaakii mänemää niiko kaupunnis konsanaa. Ja kaikellaisii elämä sulostuttajikii on vaik kui. On näät huorii ja viinatrokarii, mikä kaupunt tää muute oiskaa jos ei tääl sellasii ois. Kiskoot vaa rokarit vähä tiukalaisii hintoi, ko kuuluut pitävä litraa kohti

tuhannekkiii marka hintaa. Ei miul viel oo tuntunt oleva iha nii kova hinku, et oisin mokomii verrahhoi ruvent siint mökäöljyst pulittaammaa. Ja saapha sitä ain lomamieste mukaan tulemaa sillo ko tahtoo.

[- -]

Saa nyt sit nähhä, mis Suome kolkas se meikii huusholli jällee saahaa pystyy. Kyllkai sitä jonkii näkösii mahollisuuksii tänkii päi pääsemissee on, mut iha varma ei sentää toimita yrittää olla, ettei tulis pettymysii.⁶⁷

Eemil Kokko käsitteli kirjeessään kokonaisvaltaisesti jälleenrakennettavan Viipurin tilannetta sotavankeineen poliisin roolistaan käsin. Kokko kuvaili paluumuuttoa ja palvelujen vilkastumista, mutta kehitys ei ollut pelkästään positiivista: kaupungissa oli prostituutiota ja alkoholin salakauppaa. Ongelmat liittyivät osaltaan Viipurin asemaan rintaman selustakeskuksena, joka toimi sotilaiden kauttakulku- ja virkistyspaikkana.⁶⁸ Eemil Kokko suhtautui varauksella oman perheensä paluumuuttoon. Syynä oli kaiketi se, että poliisipääällikkönä hän oli kokenut jälleenrakentamisen ja paluumuuton haasteet. Osa viipurilaisista oli myös sitä mieltä, että jälleenrakentaminen palautetun alueen maaseudulla eteni Viipurin kustannuksella: Viipurissa ei nähty suuria rakennustyömaita, mutta sen sijaan maaseudun rakentajat saivat lainaa valtion varoista, ilmaiset rakennuspiirustukset sekä neuvontaa.⁶⁹

Eemil Kokon veljen Martti Kokon perhe alkoi kuitenkin valmistella paluumuuttoa kesällä 1942, kun Martti sai varattua asunnon. Asuntoon oli tarkoitus järjestää tilat sekä perheelle että Suomen Leipurien Tukkuliikkeen Viipurin konttorille. Sodan vuoksi perheen asumisolosuhteet tulisivat olemaan vaatimattomammat kuin mihin oli totuttu. Martti vetosi vaimoonsa, että tämä valmistautuisi muuttuneeseen Viipuriin. Pariskunta oli vierailut Viipurissa jo aiemmin, ja noihin näkymiin verrattuna jälleenrakennus eteni ja elämä virkosi heinäkuussa 1942:

Kyllä on elämä tavattomasti muuttunut, kun täällä viimeksi yhdessä oltiin pistäytymässä. Elämän hyöriä täyttää ilmapiirin. Täällä puretaan ja rakennetaan rikkireivityjä. [- -] Asunnon olen varmistanut Säästöpankin talosta. Entistä kämppää emme saa, mutta Erkonkadun puolelta neljännessä kerroksesta varsin neljän huoneen boksii. Siihen pitäisi sitten sijoittaa konttori, sekä asunto. Huoneet ovat aika suuria, pinta-alaa on noin 150–160 m². Rapusta ainoastaan yksi sisäänkäynti, mutta tällä kertaa ei sille mitään voi, kyllä sekin puoli sitten taas myöhemmin järjestyy. Keittiöön tulee ainoastaan sähköhella, mutta siihenhän Sinä olet jo tottunut. [- -] Omaksi asunto pinta-alaksi tähän kyllä tulee hävyttömän paljon, mutta täällä kyllä on ainakin alussa kovin helppo antaa huone jollekin kunnan kansalaiselle.

Tuntuu tosiaankin niin tavattoman mukavalta, kun on nyt viimeinkin olemassa hyviä toiveita elämän aloittamisesta. Tähän tulee täydellinen remontti, ei tosin niin ensiluokkainen kuin meillä silloin oli kun muutimme, mutta ovathan olosuhteet hieman toiset, joten on meidän vaatimuksistamme samalla vähän tingittävä.⁷⁰

Asunto oli huomattavan suuri yhdistäen kodin ja konttorin sekä mahdollisesti muille kaupunkiin palaajille vuokrattavan huoneen. Kokot pääsivät asumaan samaan taloon, missä he olivat asuneet jo ennen talvisotaa. Huoneisto oli kuitenkin toinen, mutta Martti Kokko jatkoi tyytyväisenä: ”Jokatapauksessa on aika mukavaa, kun pääsee samaan taloon. Tuleehan tähän kuin kotiinsa konsanaan.”⁷¹ Perhekirjeissä kotitalo sai nostalgisia merkityksiä, eli kerrostaloon liitettiin positiivisia kokemuksia talvisotaa edeltäneestä elämästä, minkä lisäksi asuinympäristö edusti pysyvyyttä – paluuta juurille, vaikka sotavuodet olivat muuttaneet elämän edellytyksiä.

Kesällä 1942 Kokot keskustelivat asunnon korjaamisesta. Viipuriin palannut Martti raportoi töiden etenemisestä, mutta ammattitaitoista työvoimaa, kuten maalareita, ei ollut Martin käsityksen mukaan tarpeeksi.⁷² Syynä hitaasti eteneville korjaustöille oli se, että jälleenrakentamisen painopiste oli maaseudulla. Viipuriin ei ollut tarkoituskaan houkutella maaseudun työvoimaa, koska sitä tarvittiin maataloustuotannon turvaamisessa.⁷³ Kokkojen kodissa maalaus-, tapetointi ja lattiatyöt etenivät lopulta niin, että muutto näytti mahdolliselta syyskuun puolivälissä:

En paljontaan erehtyne jos sanon, että kyllä me pääsemme syyskuun puoliväliin mennessä reippaasti aloittamaan jälleen omassa kodissamme pitkän turneemme jälkeen. Tuntuu niin tavattoman mukavalta ajatella, että samassa talossa alkaa meidän jälleenrakentamisemme, mistä niin vaikeissa olosuhteissa jouduimme lähtemään tutustumismatkalle muuhun Suomeen.⁷⁴

Martti Kokko koki, että paluumuutto merkitsi ympyrän sulkeutumista. Talvisodan evakkous, asettuminen Turkuun ja jatkosodan evakkoasunnot Turun seudulla olivat olleet kuin tutustumismatkaa muuhun Suomeen. Kokon perheen kirjeenvaihto loppui, kun Annikki ja Leila palasivat kotiin syyskuussa 1942.⁷⁵

Annikki Kokko ennakoi kirjeenvaihdon päättymistä ja paluumuuttoa Naantalintammistosta Viipuriin peilaten kirjoitusvälineiden kautta kaupunkilais-evakon asemaa maaseudulla: ”Voi hitto kun pitää olla hurjia nämä maalaisen kirjoitusvälineet. Seuraava kappale minkä minulle ostat on kunnan täytekynä, mutta sääli, että meillä pian loppuu tämä preivin prykkääminen.”⁷⁶ Annikin

lausahdus antaa ymmärtää, ettei viipurilaisen asema vieraassa ympäristössä ollut aina helppo, vaikka perhekirjeenvaihdossa päähuomio oli perheensisäisissä asioissa, arjessa ja tulevaisuuden näkymissä eikä niinkään kohdatuissa ongelmissa. Tämän lisäksi esimerkiksi Annikki Kokon kirjoittamia kirjeitä on kirjekorpuksessa vain yksittäisiä, eli kirjeenvaihto on epäsymmetristä. Ylipäänsä osasyynä epäsymmetriseen kirjeiden säilymiseen oli se, että rinta- maolosuhteissa kirjeiden säilyttäminen oli vaikeampaa kuin kotirintamalla tai evakkoasunnoissa.

Eräs esimerkki siitä, miten siirtokarjalaistyttö vaikenä kotitaustastaan, löytyy Mervi Kaarnisen tutkimusartikkelista (2015), jossa Kaarninen tutki kahden koulutytön kirjeenvaihtoa vuosilta 1942–1945. Oppikoululaistyttö Ritva oli kotoisin Säiniöltä, ja hän palasi perheineen Tampereelta Viipuriin ja Säiniölle keväällä 1942. Ritva paljasti turkulaiselle kirjeenvaihtoystävälleen vasta kahden kuukauden kirjeenvaihdon jälkeen, että oli karjalainen. Ritva oli pelännyt, että kirjeenvaihtoystävä suhtautuisi häneen varautuneesti tai jopa epäluuloisesti.⁷⁷ Vastaavasti viipurilaisia vastaanottanut väestö saattoi suhtautua maaseudulle evakuoituihin kaupunkilaisiin ennakkoluuloisesti, koska heidän ammateissaan ja elämäntavoissaan oli eroja. Esimerkiksi Marja Mosanderin äiti, viimeisillään raskaana ollut viipurilainen kampaaja Mirjam Mosander, joutui jättämään sukulaistalon Taipalsaarella tammikuussa 1940, ja Mosanderit arvelivat, että syyt liittyivät maalaisten ja kaupunkilaisten jännitteisiin suhteisiin: sukulaiset saattoivat pitää kampaajan ammattia tyhjänpäiväisenä, eivätkä kaupunkilaissukulaiset olleet välttämättä tottuneita maalaistalon työtehtäviin.⁷⁸

Kokon perheen tavoin myös Ivaskat muuttivat takaisin Viipuriin. Ivaskat asettuivat asumaan Linnankadun sijaan Torkkelinkadulle, mutta heidän kirjekokoelmassaan ei ole kirjeitä paluumuuton ajalta. Toukokuussa 1943 Viipuriin oli palannut noin 25 500 kaupunkilaista, mikä oli 35 prosenttia talvisotaa edeltäneestä asukasmäärästä. Kesään 1944 mennessä lähes 28 000 viipurilaista palasi kotikaupunkiinsa, joten suurin osa viipurilaisista asettui jo talvisodan jälkeen pysyvästi muille paikkakunnille.⁷⁹

Esimerkiksi yli 60-vuotiaat sisaret Olga ja Asta Kornblit eivät palanneet Viipuriin vaan asettuivat kesällä 1941 Helsinkiin. Olga jäi eläkkeelle, ja Asta jatkoi työtään rautatievirkailijana Helsingin rautatieasemalla. Vaikka he asuivat Helsingissä, sisaret muistelivat elettyä Viipurin-aikaa ja seurasivat aktiivisesti Viipurin tapahtumia. Niinpä Asta diasporaviipurilaisena rinnasti talvisodan ensimmäisten päivien pommituskokemukset ja alkuvuoden 1944 Helsingin suurpommitukset: ”Kaupunkilaiset matkustavat kuka minnekin. Meillä [rautatievirkailijoilla] on ollut paljon työtä. Olisittepa täällä katsomassa minkälaiset jonot seisovat aina pitkät matkat ulkopuolella asemaa. Aivan kuin Wiipurissa

v. 1939.”⁸⁰ Vastaavasti sisaret raportoivat kevään edetessä kuulemistaan Viipurin pommituksista: ”Wiipuriakin ovat pommittaneet kahteen eri otteeseen[,] vaurioita ei ole sen suurempia kuin lasit rikki!”⁸¹ Sisaret uskoivat, että pommituksista selvittäisiin pelkin lasivaurioin. Kuitenkin kesällä 1944 asemasodan vakiintunut vaihe päättyi eikä Olgan ja Astan uskomus toteutunut.

Kesän 1944 aikalaiskokemukset: ”Ken elää, se näkee kuinka tämä päättyy”⁸²

Neuvostoliiton suurhyökkäys alkoi perjantaina 9.6.1944. Rintama lähestyi järkyttävän nopeasti Viipuria, joten kaupungin evakuoiminen oli pikainen.⁸³ Ivaskan perheen kirjeet valottavat kattavasti kesän 1944 tapahtumia ja aikalaiskokemuksia, joten nämä kirjeet ovat tämän osion lähteenä. Kirjeiden lisäksi aineistona on muistio, johon Viipurin suomalaisen kreikkalaiskattolisen seurakunnan esimies Leonidas Homanen kirjasi tapahtumat ajalta 12.–17.6.1944. Homasen mukaan 12. ja 13.6. olivat rauhallisia ja ”[e]lämänsä kulku täysin normaalin.”⁸⁴ Homanen ei saanut 13.6. lupaa evakuoida Viipurin kreikkalaiskattolisten seurakuntien pääkirjoja, arkistoja ja kirkon irtaimistoa, koska Viipurin sotilashallintopiirin evakuoimistoimisto ei ollut saanut käskyä evakuoimisluvan antamiseksi eikä sotatilanne antanut aiheita toimenpiteille asiakirjojen ja tavaroiden kuljettamiseksi pois Viipurista.⁸⁵

14. ja 15.6. viipurilaiset joutuivat suojautumaan ilmapommituksilta. Leonidas Homanen ei ollut kokemassa noita pommituksia, koska hän oli työmatkalla Sortavalassa. Homanen kirjoitti kuulleensa 14. päivän pommituksista radiouutisissa seuraavana päivänä, ja tiedon saatuaan hän palasi Viipuriin.⁸⁶ Sen sijaan Julius Ivaska koki nuo pommitukset, joiden jälkeen hän kirjoitti tyttärelleen. Ivaska mainitsi myös pommituksista kertoneet radiouutiset:

Viipurissa oli tiukan puoleiset paikat eilen [14.6.1944] ja viime yönä sekä tänä päivänä, lintuja lenteli paljon kuten uutisissa ehkä kuulitte. Vahinkojakin tuli jonkun verran. Meille ei sen enempää kun ruokasalin akkunasta keski osasta lensi ruutu raamineen kadulle ja makuukamarista meni yksi ruutu. Ulko[-]oven löi ilmanpaine siksi tiukalle että se oli väkisin avattava. Saimme olla pommisuo- jassa kello 2 saakka yöllä ja aamulla 9 1:tä jatkettiin kello 17 sakka. Huomenna [16.6.1944] Viipuri evakuoidaan mikäli ehtivät.⁸⁷

Ivaskojen Torkkelinkadun koti vaurioitui tunteja kestäneissä pommituksissa osittain, ja toisen pommituspäivän iltana Julius Ivaska odotti seuraavan päivän evakuoimista. Toisena pommituspäivänä, 15.6., Maaskolan ratapihalla räjähti ammusjuna, ja rajujen pommituskokemusten vuoksi siviiliväestö poistui parin seuraavan päivän aikana Viipurista. Tilanne Viipurin rautatieasemalla

oli kaaosmainen, joten monet kaupunkilaiset joutuivat kävelemään ainakin alkumatkan.⁸⁸ Myös Tuulikki Ivaska raportoi sisarelleen Leilalle, että heidän vanhempansa oli evakuoitu: ”Äiti ja isi lähtivät tänään [16.6.1944] autolla yhteisevakuoinnissa ensin Nurmiin ja sitten jonnekin.”⁸⁹ Kuten Tuulikkikin kirjoitti, perheenjäsenet eivät välttämättä tienneet omaistensa evakuoimispaikkakuntia. Tilanne rinnastui ainakin jossakin määrin talvisodan evakuoimisiin, joiden seurauksena perheenjäseniä joutui erilleen toisistaan.⁹⁰

Perhekirjeissä spekuloidtiin evakuoimisen kulkua ja odotettiin läheisten kirjeiden saapumista. Kirjeet tuntuivat kulkevan piinallisen hitaasti Viipurista muualle Suomeen. Rintamalotan tehtävistä Helsinkiin komennettu Leila Ivaska, joka oli jatkanut siviilityötään Biokemiallisessa tutkimuslaitoksessa ja Valion laboratoriossa, kirjoitti evakuoimisen aiheuttamasta huolesta ja epävarmuudesta tädilleen 19.6.1944:

En tällä hetkellä tiedä vielä mitään isistä ja äidistä, missäpäin lienevät. Luulen, että he ovat lähteneet Viipurista joko perjantaina [16.6.] tai lauantaina [17.6.], kun pakkosiirto alkoi perjantai-aamuna. [- -] Sain tietää Lääninhallituksesta, että Viipurin kaupunki on siirtynyt Turun lääniin. Otaksun, että he ovat kirjoittaneet minulle matkan varrelta, korkeintaan vasta lauantaina, joten en voi odottaa tietoja ennenkuin tänään [19.6.] tai huomenna [20.6.]. Voi olla, että Te tapaatte heidät aikaisemminkin, kun matkanne vie Auraan. Uskon kuitenkin, että he ovat päässeet lähtemään Viipurista, pommituksessa ei siellä keskikaupunki vaurioitunut, aseman tienoot. Tosin ei matka meiltä asemalle ole pitkä, mutta tapasin eilen sieltä läpitulleita, ja heidän tietämiensä ja näkemänsä mukaan ei meidän nurkillamme pitänyt olla muuta kuin ikkunavaurioita. Mitään ei nyt voi tehdä muuta kuin odottaa. Kuka olisi uskonut, että tämä taival olisi vielä kerran tehtävä. [- -] Ken elää, se näkee kuinka tämä päättyy. Kun vain meillä riittäisi voimia ja kestävyyttä.⁹¹

Kun postinkulku oli hidasta, tietoja selvitettiin niin viranomaisilta kuin toisilta viipurilaisiltakin. Leila Ivaska tapasi vanhempansa Kouvolan lähellä Kaipiaisissa, josta Julius ja Anna suuntasivat tavaroineen Länsi-Suomeen Ypäjälle.⁹² Anna Ivaska kirjoitti tyttärelleen heinäkuun alkupäivinä kuvailien Ypäjän asumisolosuhteita ja miettien pärekattoisen asunnon palovaaraa: ”on iso kalustettu huone ja tavarat ovat vinnillä. Talossa on kyllä päre katto, että miten suuri lienee palovaara. Paloruisku on kyllä pihassa vettä täynnä.”⁹³ Ehkä sodan tulipalokokemusten vuoksi pärekattoiset rakennukset herättivät huolta: kun omaa irtaimistoa oli saatu turvaan, tahdottiin siitä pitää niin hyvää huolta kuin mahdollista. Säilyneet esineet olivat myös saaneet symboliarvoa, eli esineet toimivat ikään kuin siltana Viipuriin.⁹⁴ Samassa kirjeessä Anna

Ivaska muotoili Ypäjälle siirtymisen kesälomaksi eli väliaikaiseksi ajanjaksoksi: ”Toistaseksi olemme täällä, vietämme kesälomaa.”⁹⁵ Jatkosodan jälkeen Ivaskan perheenjäsenet muuttivat Helsinkiin ja Lahteen.

Viipurin viimeisten siviilien joukossa oli Leonidas Homanen, joka poistui Viipurista 17.6.1944. Sortavalan-matkaltaan Homanen oli palannut Viipuriin 16.6. miltei vuorokauden matkustamisen jälkeen. Matka oli taittunut junien ja sotilaskuorma-auton kyydissä. Vielä 16.6. Homanen työskenteli seurakuntien virastossa, eikä evakuoimistoimisto antanut lupaa arkiston evakuoimiseen. Samana päivänä evakuoitiin lapset, vanhukset ja ne henkilöt, joiden ei ollut välttämätöntä jäädä Viipuriin, ja seuraavana päivänä evakuointi koski koko siviiliväestöä.⁹⁶ Homanen kirjoitti raportissaan viimeisen päivän kulusta kantaa huolta seurakuntien arkistojen kohtalosta:

Lauantaina 17 p:nä kesäkuuta kello 6 ryhdyin pakkaamaan seurakuntain pääkirjoja ja arkistoja sekä annoin käskyn kirkon irtaimen omaisuuden pakkaamisesta. Tuskin olin ennättänyt (mitä ankarimman pommituksen vallitessa) täydellisesti pakata seurakuntain arkistot kun annettiin käsky Viipurin täydellisestä evakuoimisesta. Kaikkien, jotka pystyivät kävelemään oli viivyttelemättä poistuttava kaupungista Nurmin suuntaan. Niinpä olin minäkin velvollinen noudattamaan käskyä jättämällä seurakuntain arkistot evakuoimistoimiston mahdollisten toimenpiteitten varaan. Arkistot pakattuna kolmeen puulaatikkoon jäivät Mannerheimink. 7 C rapun eteiskäytävään. Kirkon omaisuuden pakkaaminen jäi keskeneräiseksi. Leonidas Homanen, pastori.⁹⁷

Jatkosodan ajan Viipurin kreikkalaiskatolisen ja Viipurin suomalaisen kreikkalaiskatolisen seurakunnan esimiehenä toiminut Homanen joutui lähtemään ilman arkistoja ja kirkollista omaisuutta. Raportin rivien välestä voi lukea pettymystä siihen, ettei evakuoimislupaa ja autokuljetusta annettu ajoissa. Homanen ei ollut ainoa, joka arvosteli evakuointijärjestelyjä, vaan viranomaisien arvioiden mukaan omaisuuden evakuoiminen onnistui melko heikosti.⁹⁸ Homanen ei ole päivännyt raporttiaan, mutta hän on laatinut sen todennäköisesti pian kaupungista lähtemisen jälkeen. Viipurin jätettyään Leonidas Homanen suuntasi Toijalaan, josta käsin hän hoiti molempien Viipurin kreikkalaiskatolisten siirtoseurakuntien esimiehen tehtäviä, ja kesällä 1945 hän aloitti työn Turun ortodoksisen seurakunnan esimiehenä.⁹⁹

Jatkosodan jälkeen viipurilaiset asettuivat asumaan omatoimisesti uusille paikkakunnille, koska siirtoväen sijoitussuunnitelma koski maataloussiirtoväkeä. Käytännössä viipurilaiset muuttivat muihin kaupunkeihin ja Etelä-Suomeen, ja useat muuttivat työn ja toimeentulon vuoksi monta kertaa paikkakunnalta toiselle. 1940-luvun loppuun mennessä viipurilaisia asui

eniten Helsingissä, Tampereella, Lahdessa, Turussa, Mikkelissä ja Lappeenrannassa.¹⁰⁰

Lopuksi: viipurilaisten kokemushistoriaa toisen maailmansodan vuosina

Tarkastelin viipurilaisten siviilien aikalaiskokemuksia sekä suhtautumista ilmapommituksiin, kaupungin tuhoutumiseen, kodin menettämiseen, Viipurin jälleenrakentamiseen ja kotiinpaluuseen. Viipurilaisen siviiliväestön aikalaiskokemukset suodattuivat kirjeisiin itsesensuurin ja postisensuurin rajoissa, kuten lähteinä luetut Ivaskan, Kokon ja Mureen kirjekokoelmien kirjeet osoittavat. Sensuurin vuoksi kirjoittajat käyttivät erilaisia vihjauksia ja kiertoilmauksia, jotka koskivat paikannimiä tai sodan kulkua pommituksiin. Merkittävä osa päällähteenä käytetyistä kirjeistä on kulkenut kenttäpostissa tai kuulunut sensuurinalaiseen takaisin valloitetun Karjalan siviilipostiin, mutta sensorien merkintöjä ei yksittäisiä poikkeuksia lukuun ottamatta löydy. Sodan kontekstissa kirjeenvaihdot olivat tiedonvälityksen keino, ja ne säilyttivät ihmissuhteita sekä loivat jatkuvuutta, mikä ilmenee kirjoittamisen painottumisena talvisodan aikaan, jatkosodan alkuun, mahdollisen paluumuuton valmistelun aikaan ja kesään 1944.

Viipurilaiset kirjoittivat sotavuosien kirjeissään ilmapommituksista, kaupungin säilymisestä pommituksista huolimatta ja kodin menettämisestä sekä pohtivat kotiinpaluuta ja raportoivat Viipurin jälleenrakentamisen edistymisestä. Kerronta oli asiapitoista ja hillittyä, mutta rivien väleistä ja sanavalinnoista voi tulkita aikalaiskokemusten kirjoa huolesta ja pelosta, jotka aiheutuivat pommituksista, evakuoimisista ja elämän sattumanvaraisuudesta. Aikalaiset eivät kuitenkaan kirjoittaneet sattumasta, vaan he uskoivat Jumalan johdatukseen. Tunteikkaimpia hetkiä olivat yhtäältä talvisodan päättyminen ja jatkosodan evakkotaival, jotka olivat järkytyksiä, ja toisaalta jatkosodan alkaminen, joka avasi horisontin kotiinpaluusta. Sodan päättyminen ei merkinnyt rauhanajan normaalioloihin palaamista, vaikka kaupunkilaiset pystyivät pääosin jatkamaan ammateissaan uusilla paikkakunnilla.

Viipurilaisten aikalaiskokemuksissa paluu kotikaupunkiin ja kaupungin jälleenrakentaminen eivät välttämättä saaneet niin positiivista kaikua kuin maaseudun siirtoväkeä koskevissa tutkimuksissa on havaittu, eikä jatkosodan aikainen paluumuutto rinnastunut kokemuksellisesti paluuna sotaa edeltävään elämään. Kun viipurilaisten paluumuuttoa suhteuttaa maaseutuväestön paluumuuttoon, kaupunkilaiset eivät välttämättä tahtoneet palata tai päässeet palaamaan kotipaikoilleen. Syninä olivat sekä pahoin raunioitunut kaupunki että jälleenrakentamisen painottuminen maaseudulle. Suurin osa viipurilaisista asettui uusille asuinpaikkakunnille jo talvisodan jälkeen.

Niin evakkoaikoina kuin jälleenrakennettavassa kaupungissa ja diasporassakin viipurilaiset vertasivat olosuhteita talvisotaa edeltäneeseen aikaan. Kirjeiden kirjoittajille sotavuodet tarkoittivat menetyksiä: asumisolosuhteet heikkenivät, perheenjäsenet joutuivat erilleen toisistaan ja monet menettivät läheisiään. Viipuriin palanneet siviilit elivät sotilaiden Viipurissa, koska kaupunki oli rintaman selustakeskus. Viipurilaisten ja muiden evakkojen kokemuksia yhdistivät menetysten ja sijoiltaan joutumisen kokemukset. Aiemman siirtoväkitutkimuksen havainnoista viipurilaisten aikalaiskokemuksia erottaa rajujen ilmapommitusten ja vähäisemmän jatkosodan paluumuuton lisäksi etenkin kaupunkilainen elämäntapa. Viipurilaiset katsoivat evakuoimisympäristöjään kaupunkilaisen katseella, mikä ilmeni esimerkiksi huolena pärekkattoisten rakennusten paloriskistä tai maaseudun olosuhteiden vierautena. Vastaavasti maatalousvaltaisessa yhteiskunnassa kaupunkievakkoihin saatettiin suhtautua epäillen.

Torkkelin kirjelaatikko mainitaan jatkosodan Viipuria käsittelevissä tutkimuksissa ja tietokirjoissa. Kirjelaatikon alkuperäisdokumenttien muodostama ikkuna paluumuuttoon ja jälleenrakennukseen on välähdyksenomainen, koska aineistoja on säilynyt vain osasta Torkkelin kirjelaatikon avaamistilaisuuksista. Aikalaismerkityksissään kirjelaatikko oli sekä tiedonvälitystä kysymyksineen, vastauksineen ja kuulutuksineen että henkistä huoltoa ja mielialojen seuraamista varten. Ainakin yksittäisillä kysymyksillä tai ehdotuksilla oli konkreettisia vaikutuksia Viipurin olosuhteiden järjestämiseen, mutta aikalaisille paluumuuttajille kirjelaatikon avaamistilaisuuksien viihteellinen anti, kuten musiikkiesitykset ja yhteislaulu, lienevät olleet vähintäänkin yhtä suuressa roolissa kuin informaation saaminen. Viipuriin palanneiden lisäksi paluuta suunnitelleet kaupunkilaiset lähettivät ainakin yksittäisiä kirjeitä Torkkelin kirjelaatikkoon kysyäksään esimerkiksi paluumuutosta ja taloudellisista avustuksista. Näihin kysymyksiin vastattiin henkilökohtaisesti.

Viipurilaisten evakkohistoria on jäänyt niin aiemmassa tutkimuksessa kuin tietokirjoissakin pienempään rooliin kuin maaseutusiirtoväen historia osana toista maailmansotaa ja sotienjälkeistä aikaa. Viipuri oli kuitenkin talvisodan sytyessä Suomen toiseksi suurin kaupunki, joka kärsi massiiviset tuhot jo talvisodan ilmapommituksissa. Merkittävä osa siviileistä poistui heti ensimmäisinä pommituspäivinä, mutta viimeiset siviilit sinnittelivät aina helmikuun 1940 loppupuolelle saakka raunioituvassa kaupungissa. Kun maaseudun siirtokarjalaiset palasivat jatkosodan aikana viljelemään kotitilojaan, viipurilaisten enemmistö jäi asumaan muualle Suomeen. Viipurilaisten evakkohistoria on ikään kuin jäänyt evakkojen historiakulttuurissa kokoaan pienemmäksi.

Viitteet

- 1 Hakoköngäs 2020, 188–189. Ks. myös esim. Kallioniemi 1990, 47–49. Tämän artikkelin tutkimustyöhön liittyviä arkistomatkoja ovat tukeneet Karjalan Säätiö ja Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura. Kiitokset Ivaskan ja Kokon perheille, Suomen Asutusmuseolle sekä Torkkelin kirjelaatikon dokumenttien kuvaamisesta Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran sihteeri-tiedottaja Tuula Rantalalle.
- 2 Lakio 1978, 411–413; Luoma 1982, 149–150; Grünthal & Korjonen-Kuusipuro 2020, 6; Sireni 2020, 105.
- 3 Ks. myös Kantonen 1953; Lakio 1978, 411–413; Nissilä 1983, 139–180; Kallioniemi 1990; Kuujo 1992; Kuujo 1996; Raevuori 2011; Lankinen 2011, 140–153; Shikalov 2013, 25–69; Hämynen 2013, 77–85. Viipurin toisen maailmansodan sotahistoriasta ks. esim. Lappalainen 1991.
- 4 Koskivirta, Paavolainen & Supponen 2016, 10. Vrt. kuitenkin Kantonen 1953. Arvo Kantonen käytti kirjansa lähteenä talvisodan aikana pitämäänsä päiväkirjaa, joka kuuluu nykyisin Kansallisarkiston Mikkeliin toimipisteen kokoelmaan (KA Mikkeli. Arvo Kantosen arkisto, sotapäiväkirja Viipurista 1939–1940).
- 5 Ivaskan ja Kokon perheiden kirjekokoelmat ovat kotiarkistoina. Mureen perheen kirjekokoelma kuuluu Suomen Asutusmuseon arkistoon.
- 6 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, "Ivaska". Ks. esim. *Etelä-Suomen Sanomat* 4.2.1950, "Isännöitsijä J. F. Ivaska 70-vuotias".
- 7 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, "Kokko"; Vuorikoski 1996, 46–49. Kokon perheestä on kirjoitettu kirja, jossa esitellään perheenjäseniä ja sukua myös toisen maailmansodan ajalta (Vuorikoski 1996). Eemil Kokko työskenteli jatkosodan aikana Viipurin sotilashallinnossa poliisiasianupseerina ja Martti Kokko kansanhuollon päällikkönä. (Parikka 1958, 544, 574; Kuujo 1996, 62, 64, 70).
- 8 *Uusi Suomi* 12.4.1947, "Vahtimestari Ivar Aleksander Partanen".
- 9 *Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940*, "Kornblit".
- 10 Heikkilä 2020, 79–93; Heikkilä 2021.
- 11 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko; Parikka 1958, 561–562; Simonen 1965, 196; Nissilä 1983, 178. Ks. myös Kallioniemi 1990, 212–213, Raevuori 2011, 121–122.
- 12 Eskelinen 2020; Kanerva, Kivistö & Kleemola 2018, 16–17.
- 13 KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: puhtaaksikirjoitettu "Köyhänapukysymys"; nimimerkki "Monttumies"; nimimerkki "Kirvesmies"; nimimerkki "3 lapsen äiti soteleski"; nimimerkki "Tampereella oleva viipurilainen soteleski"; nimimerkki "Leskiäiti"; nimimerkki "Naistryötön"; nimimerkki "Potilas"; nimimerkki "Kirvesmies".
- 14 Ks. esim. Hagelstam 2014, 18–46; kokemushistoriasta ks. esim. Kivimäki 2019, 9–38.
- 15 Yleistä sota-ajan perhekirjetutkimusta ks. esim. Kuusi 2000 ja Hietala 2018. Sota-aikojen kirjeistä ja sensuurista ks. esim. Tikka, Taskinen & Nevala-Nurmi (toim.) 2015 ja kirjeistä historianitutkimuksen lähteinä ks. esim. Leskelä-Kärki, Lahtinen & Vainio-Korhonen (toim.) 2011. Kontekstoivista tutkimuksista ks. myös esim. Simonen 1965.
- 16 Viitanen 1958, 503–505. Ks. myös Ahokas 2004, 55–56; Mosander 2010, 57–60; Raevuori 2011, 37–43.
- 17 KKA. Wilhelmiina (Miina) Kokko Martti Kokolle Säkkijärveltä 6.12.1939; vrt. Vuorikoski 1996, 161.
- 18 KKA. Annikki Kokko Martti Kokolle Lahdesta 30.11.1939.
- 19 Koponen & Viitanen 1941, 21; Kantonen 1953, 16–17; Mosander 2010, 58–59.

- 20** Vrt. Viitanen 1958, 508; Örn (toim.) 2021, 186.
- 21** SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Ruhalasta 12.12.1939 KPK.
- 22** SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Tampereelta 18.1.1940 KPK.
- 23** Viitanen 1958, 509; Lakio 1978, 411; Kuujo 1992, 121; Örn (toim.) 2021, 186.
- 24** KKA. Eemil Kokko Martti Kokolle Viipurista 9.12.1939. Ks. myös Vuorikoski 1996, 178.
- 25** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939; Koponen & Viitanen 1941, 46; Viitanen 1958, 511; Mikola 1978, 392.
- 26** IKA. Julius Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 21.12.1939.
- 27** Viitanen 1958, 514–516; Raevuori 2011, 47–51.
- 28** IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 22.1.1940.
- 29** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 8.12.1939; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939; SAA. Rakel Johannes Mureelle Viipurista 13.1.1940 KPK; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 22.1.1940. Kiertoilmauksista, kellareista ja uskosta Jumalaan ks. myös Mosander 2010, 72–76, 85, 103–105.
- 30** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Viipurista 17.12.1939.
- 31** KKA. Ivar Partanen Annikki ja Leila Kokolle Viipurista 31.1.1940.
- 32** Koponen & Viitanen 1941, 134–144; Kantonen 1953, 83–92; Viitanen 1958, 520–521, 528–531; Mikola 1978, 393; Mosander 2010, 131–139, 174–179, 189–195.
- 33** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle 23.2.1940.
- 34** Koponen & Viitanen 1941, 161.
- 35** Viitanen 1958, 531–532.
- 36** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Kuopiosta 13.3.1940.
- 37** SAA. Olga ja Asta Kornblit Tatjana Mureelle Tampereelta 26.3.1940 KPK; Heikkilä 2020, 86.
- 38** SAA. Olga ja Asta Kornblit Tatjana Mureelle Tampereelta 26.3.1940 KPK; Heikkilä 2020, 86. Vastaavasti ks. myös IKA, Julius Ivaska Suomenniemeltä Leila Ivaskalle Helsinkiin 15.4.1940.
- 39** Grünthal & Korjonen-Kuusipuro 2020, 10.
- 40** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle 5.4.1940.
- 41** SAA. Rakel Johannes Mureelle Noposta 3.5.1940 KPK.
- 42** Vrt. Haikari 2006, 266–309.
- 43** SAA. Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Tampereelta 12.4.1940 KPK.
- 44** Karvonen 1958, 198–199; Kemppi 2020, 229; Heikkilä 2020, 83. Viipurin tuomiokirkkoseurakunnasta sotavuosina 1939–1944 ks. Örn (toim.) 2021, 184–190.
- 45** Kansanaho 1986, 356–357; Koskivirta 2010, 249.
- 46** KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 5.3.1940.
- 47** KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 5.3.1940; KKA. Wilhelmiina Martti Kokolle Merikarvialta 7.3.1940.
- 48** KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 29.6.1940; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 12.7.1941; KKA. Ivar Partanen Annikki Kokolle Helsingistä 22.9.1941.
- 49** *Leipuri* N:o 3, 1940, *Suomen Leipuriin Tukkuliike Oy. v. 1940; Uusi Suomi* 26.4.1940, ”Niitä arv. asiakkaitani”.
- 50** IKA. Julius Ivaska Suomenniemeltä Leila ja Sisko Ivaskalle Helsinkiin 5.3.1940.
- 51** *Uusi Suomi* 31.3.1940, ”Aimo Veikko Eelis Ivaska”.
- 52** Shikalov 2013, 25–69.
- 53** KKA. Ivar Partanen Helsingistä Annikki Kokolle 12.7.1941; Simonen 1965, 186; Ripatti 2014, 101–102. Vrt. Pajari 2018, 394–407. Ks. myös SAA, Olga ja Asta Kornblit Johannes Mureelle Helsingistä 25.8.1941 KPK.
- 54** Parikka 1958, 538–539, 545. Ks. myös Raevuori 2011, 119–125.
- 55** KKA. Eino Partanen Annikki Kokolle Viipurista 28.9.1941.
- 56** Parikka 1958, 549, 555, 559. Ks. myös Ripatti 2014, 104–107.
- 57** IKA. Anna Ivaska Iotta Sisko Ivaskalle Helsingistä 26.10. ja 27.10.1941; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle 6.11.1941.

- 58** IKA. Julius Ivaska Leila ja Sisko Ivaskalle Helsingissä 7.11.1941.
- 59** Hämynen 2013, 77–81. Sanomalehdistä ks. esim. *Karjala* 5.10.1941, "Uusi elämä virtaa kohisten Viipurin suoniin". TK-miesten kirjoituksista ks. myös Salovuori (toim.) 1941. Kuvia Viipurista vuodelta 1941 ja ennen talvisotaa ks. Sandberg (toim.) 1941.
- 60** Parikka 1958, 548–550; Simonen 1965, 133; Kuujo 1992, 151; Koskivirta 2010, 252.
- 61** Parikka 1958, 557.
- 62** Torkkelin kirjelaatikon ensimmäinen avustilaisuus oli 14.11.1941. Kansallisarkistossa on säilynyt yhteensä ainakin yhdeksän avustilaisuuden aineistoa: marraskuu (kolme tilaisuutta) ja joulukuu (yksi tilaisuus) 1941, tammikuu (kolme tilaisuutta), helmikuu (yksi tilaisuus) ja maaliskuu (yksi tilaisuus) 1942. (KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, Torkkelin kirjelaatikko). Kirjelaatikon toiminta päättyi toukokuussa 1942 (ks. esim. Nissilä 1983, 178).
- 63** KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: "Torkkelin kirjelaatikon avaus 14.11.41"; nimimerkki "???" ja vastaus "Lutikoita huonekaluissa"; vastaukset "Vuokrasuhteen jatkamista koskevia kysymyksiä" ja "Vuokranmaksuista"; kysymys ja vastaus "Mitenkä saan perheeni tänne?" ja "Ristiriitoja kiinteistöjen tuottokysymyksessä"; tiedonanto "Lipun myynti asemalla" ja Postinkanto"; "Torkkelin kirjelaatikon avaus 19.12.41 klo 19.00" ja erit. liite n:o 7 ("Tiedoitus", Viipuri 18.12.1941, Eemil Kokko); nimimerkki "Potilas"; nimimerkki "Kirvesmies"; nimimerkki "Täällä työskentelevä viipurilainen lotta"; nimimerkki "Kersantti".
- 64** KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto. Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: "Torkkelin kirjelaatikon avaus 14.11.41"; vastaukset "Vuokrasuhteen jatkamista koskevia kysymyksiä" ja "Vuokranmaksuista"; kysymys ja vastaus "Ristiriitoja kiinteistöjen tuottokysymyksessä"; nimimerkki "Kotin nainen" ja Eemil Kokon vastaus 20.11.1941; "Torkkelin kirjelaatikon avaus 19.12.41 klo 19.00" ja erit. liite n:o 7 ("Tiedoitus", Viipuri 18.12.1941, Eemil Kokko); nimimerkki "Täällä työskentelevä viipurilainen lotta"; ohjelma Torkkelin kirjelaatikkoon 6.2.1942; valistuspäällikkö, sotilasvirkailija Eero Viitasen kirje "Torkkelin kirjelaatikko", Viipuri 12.12.1941; avustilaisuuden 19.12.1941 ohjelmarunko; Parikka 1958, 561–562. Ulkonaliikkumiskiellosta ks. myös Raevuori 2011, 138–139.
- 65** Parikka 1958, 569.
- 66** KA. Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, Torkkelin kirjelaatikko, dokumentit: kuulutus osoitekalenterista 12.12.1941; kuulutus osoitekortin täyttämistä; kuulutus "viipurilaisille talonmistajille"; kuulutus "siirtoväen verotus" 4.2.1942; "Tervehdys sot.hall.piirin lämpötalousosastolta"; "terveydenhuollosta tiedotetaan" -lappunen; tiedotukset terveydenhuollosta, lämmityshuollosta ja rottasodasta; puhtaaksikirjoitettu "Köyhänapukysymys"; nimimerkki "??"; nimimerkki "Montumies"; nimimerkki "Kirvesmies"; nimimerkki "3 lapsen äiti soteleski"; nimimerkki "Tampereella oleva viipurilainen soteleski"; nimimerkki "Leskiäiti"; nimimerkki "Naistyötön"; nimimerkki "Joukko viipurilaisia" 19.[11.]1941.
- 67** KKA. Eemil Kokko Martti Kokolle Viipurista 25.1.1942.
- 68** Mikola 1978, 399; Lappalainen 1991, 106; Kuujo 1992, 159.
- 69** Simonen 1965, 200–201.
- 70** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 21.7.1942.
- 71** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 21.7.1942.
- 72** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 23.8.1942; KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 27.8.1942.
- 73** Simonen 1965, 201; Koskivirta 2010, 267–268.
- 74** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 27.8.1942.

- 75** KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 7.9.1942; KKA. Martti Kokko Annikki Kokolle Viipurista 7.9.1942.
- 76** KKA. Annikki Kokko Tammiston pysäkiltä Martti Kokolle Viipurin sotilashallintoon 28.8.1942.
- 77** Kaarninen 2015, 180–183.
- 78** Mosander 2010, 148–152. Ks. myös Tepora 2018, 52–72.
- 79** KA Mikkeli. Viipurin lääninhallituksen siirtoväenosaston arkisto. Tilastot 1943, yhteenveto palautetulle alueelle 22.5.43 mennessä saapuneesta siirtoväestä. Vrt. Luoma 1982, 101. Luoman mukaan toukokuussa 1943 palanneita viipurilaisia oli noin 24 300, mikä vastasi 33,5 prosenttia vuoden 1939 väkiluvusta. Toukokuussa 1944 palanneita oli 25 300 tai toisen tilaston mukaan lähes 28 000 (Luoma 1982, 101, 105, 111).
- 80** SAA. Olga ja Asta Kornblit Nasti Mureelle Helsingistä 12.2.1944. Viipurilaisten suhtautumisesta Helsingin pommituksiin ks. myös Raevuori 2011, 161–163.
- 81** SAA. Olga ja Asta Kornblit Nasti Mureelle Helsingistä 11.4.1944.
- 82** IKA. Kopio Leila Ivaskan kirjeestä [Oili-] tädille 19.6.1944.
- 83** Parikka 1958, 583–587; Lappalainen 1991, 145–150; Ahokas 2004, 177–179.
- 84** KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.
- 85** KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.
- 86** KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944.
- 87** IKA. Julius Ivaska Leila Ivaskalle Viipurista 15.6.1944.
- 88** Kuujo 1996, 71–12; Ahokas 2004, 177–181, 184–185, 190. Ks. myös Raevuori 2011, 185–195; Ripatti 2014, 176–178.
- 89** IKA. Tuulikki Ivaska Viipurista Leila Ivaskalle Helsinkiin 16.6.1944.
- 90** Ks. myös esim. Heikkilä 2020, 83.
- 91** IKA. Kopio Leila Ivaskan kirjeestä [Oili-] tädille 19.6.1944. Ks. myös IKA, kopio Leila Ivaskan kirjeestä Siirtoväen Hakuasiaintoimistolle 19.6.1944; IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944; IKA. Tuulikki Ivaska Leila Ivaskalle 30.6.1944.
- 92** IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944; IKA. Leila Ivaska Tuulikki Ivaskalle Helsingistä 27.6.1944.
- 93** IKA. Anna Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 3.7.1944.
- 94** Vrt. esim. Heikkilä 2021, 214–221.
- 95** IKA. Anna Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 3.7.1944. Ks. myös IKA. Julius Ivaska Tuulikki Ivaskalle Ypäjältä 1.7.1944.
- 96** Kuujo 1996, 72.
- 97** KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944. Vrt. Örn (toim.) 2021, 189.
- 98** Kuujo 1996, 74.
- 99** KA Mikkeli. Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto, II Ha. Muistio sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944. SAA. Leonidas Homanen Toijalasta kanttori Johannes Mureelle Karstulan kirkonkylään 18.5.1945; ”Henkilötietoja rehtoreista, opettajista, oppilaista ja henkilökunnasta” 1948, 152; Karvonen 1958, 199.
- 100** Lakio 1978, 411–413.

Lähde- ja kirjallisuusluettelo

Arkistolähteet

Ivaskan perheen kirjekokoelma (IKA), suvun kotiarkisto, Lahti

Kokon perheen kirjekokoelma (KKA), suvun kotiarkisto, Porvoo

Suomen Asutismuseon arkisto (SAA), Lapinlahti

Mureen perheen kirjekokoelma

Tatjana Mureen, Nasti Mureen ja Johannes Mureen vastaanottamat
kirjeet ja kirjepostikortit (KPK)

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Viipurin sotilashallintopiiri, esikunnan valistustoimisto, yleinen kirjeenvaihto, 1941–1943

Torkkelin kirjelaatikko

Kansallisarkisto (KA Mikkeli), Mikkeli

Arvo Kantosen arkisto

Sotapäiväkirja Viipurista 1939–1940

Viipurin lääninhallituksen siirtoväenosaston arkisto

Tilastot 1943

Viipurin suomalaisen ortodoksisen seurakunnan arkisto

Muisto sotatapahtumien kehityksestä Viipurissa 12.–17.6.1944

Sanomalehdet

Etelä-Suomen Sanomat 1950

Karjala 1941

Leipuri. Suomen Leipuriliiton r.y. äänenkannattaja 1939

Uusi Suomi 1940, 1947

Painetut lähteet

Viipurin osoitekalenteri ja liikehakemisto 1939–1940 (1939). Karjalan painotyö Oy.

Tutkimuskirjallisuus

Ahokas, Osmo (2004). *Karjalan kannaksen evakuointi. Evakuointisuunnitelmat 1922–1944 ja evakuoitien karu todellisuus.* Tampere: Pilot-kustannus.

Eskelinen, Aleksi (2020). Ei tarupajasta, ei kirjailijan pöydältä. Siirtoväelle suunnattu propaganda Maan Turvan radio-ohjelmissa vuosina 1939–1940. Suomen historian pro gradu-tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Grünthal, Satu & Kristiina Korjonen-Kuusipuro (2020). ”Viipurilaisuus ja viipurilaiset diasporassa”. *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 6–24.

Hagelstam, Sonja (2014). *Röster från frågan kriget. En etnologisk studie av brevdialoger mellan frontsoldater och deras familjer 1941–1944.* Diss.: Åbo Akademi. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Haikari, Janne (2006). ”Kun sota loppuu mutta veloitteet jatkuvat. Suomen jälleenrakentaminen Kotiliesi-lehdessä 1940–1941”. *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, toim. Petri Karonen & Kerttu Tarjamo. Historiallinen arkisto 124. Helsinki: SKS, 266–309.

- Hakoköngäs, Eemeli (2020).** "Karjalan evakot Suomen historian oppikirjoissa. Kolme näkökulmaa 1940-luvulta 2010-luvulle". *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 179–201.
- Heikkilä, Hannu (2020).** "Rakas ystäväni Klaudia! Evakkoon joutuneiden ystäväysten kirjeet talvi- ja jatkosodan vuosina kättilö Klaudia Mureen kirjeenvaihdossa". *Genos* 91 (2020:2), 79–93.
- Heikkilä, Hannu (2021).** *Mureen kirjeet. Evakkous ja elämäntavan muutos rajakarjalais-ortodoksisten sisarusten kirjeenvaihdossa 1930-luvulta 1970-luvulle*. JYU Dissertations 375. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- "Henkilötietoja rehtoreista, opettajista, oppilaista ja henkilökunnasta" (1948).** *Suomen kreikkalaiskatolinen pappisseminaari 1918–1948*, toim. Mikael Kasanko, Johannes Suhola & Aari Surakka. Kuopio, 141–175.
- Hietala, Marjatta (2018).** "Ikuinen ikävä – kirjeet tunteiden tulkkeina". *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 186–205.
- Hämynen, Tapio (2013).** "Viipuri elää – Viipuri herää". *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*, Yury Shikalov & Tapio Hämynen. Helsinki: Tammi, 77–85.
- Kaarninen, Mervi (2015).** "Jätimme kotimme ja astuimme junaan". Kahden koulutyön kirjeenvaihto 1942–1945". *Kirjeitä sodasta. Kirjoittamisen tavat ja merkitykset kriisiaikoina*, toim. Marko Tikka, Ilari Taskinen & Seija-Leena Nevala-Nurmi. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia 12. Tampereen historiallisen seuran julkaisuja 18. Tampere: Postimuseo & Tampereen Historiallinen Seura, 180–199.
- Kallioniemi, Jouni (1990).** *Viipuri suursodassa 1939–1944*. Turku: Kirjaveteraanit Oy.
- Kanervo, Pirkko; Terhi Kivistö & Olli Kleemola (2018).** "Evakoita vai pakolaisia?". *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 7–25.
- Kansanaho, Erkki (1986).** *Kirkko Karjalassa*. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino Oy.
- Kantonen, Arvo (1953).** *Näin talvisodan Viipurin*. Jyväskylä: Kustannusliike Pohjola ja kumpp.
- Karvonen, Ilmari (1958).** "Viipurin kirkot ja seurakunnat". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 154–200.
- Kemppi, Hanna (2020).** "Ristimäen hautausmaan kirkon elämänkaari ja Viipurin ortodoksinen kulttuuri". *Monumenteista tanssiaskeliin. Taiteiden ja kulttuurin Viipuri 1856–1944*, toim. Anna Ripatti & Nuppu Koivisto. VSKST 22. Helsinki: VSKS, 223–278.
- Kivimäki, Ville (2019).** "Reittejä kokemushistoriaan. Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa". *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen. Tampere: Vastapaino, 9–38.
- Koponen, Emil & Eero Viitanen (1941).** *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Porvoo: WSOY.
- Koskivirta, Anu (2010).** "Luovutetun Karjalan julkisoikeudelliset yhteisöt". *Karjala itärajan varjossa. Viipurin läänin historia VI*, toim. Yrjö Kaukiainen & Jouko Nurmiainen. Lappeenranta: Karjalan Kirjapaino Oy, 249–276.
- Koskivirta, Anu; Pentti Paavolainen & Sanna Supponen (2016).** "Viipurin historiankirjoitus. Poliittikkaa, teemoja, aukollisuuksia". *Muuttuvien tulkintojen Viipuri*, toim. Anu Koskivirta, Pentti Paavolainen & Sanna Supponen. VSKST 18. Helsinki: VSKS, 7–17.
- Kuujo, Erkki (1992).** "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1940–1942". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 10*, toim. Erkki Kuujo. Helsinki: VSKS, 117–159.

- Kuujo, Erkki (1996).** "Viipurin kaupungin hoitokunnan vaiheet 1942–1948". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 11*, toim. Erkki Kuujo. Helsinki: VSKS, 62–81.
- Kuusi, Hanna (2000).** "Sisarukset sodassa. Perheen selviytymisstrategioita sotavuosina". *Keulakuvia ja peränpitäjiä. Vanhan ja uuden yhteiskunnan rajalla*, toim. Riitta Oittinen & Marjatta Rahikainen. Helsinki: SHS, 347–365.
- Lakio, Matti (1978).** "Viipurilaisten sijoittuminen uusille asuinsijoille sotien jälkeen". *Viipurin kaupungin historia. 5. osa, vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 411–413.
- Lankinen, Juha (2011).** "Viipuri 1941–1944". *Viipuri – haavoittunut kaunotar*, toim. Arvo Vatanen. Helsinki: Studio Arvokirjat, 140–153.
- Lappalainen, Niilo (1991).** *Viipuri toisessa maailmansodassa*. Porvoo: WSOY.
- Leskelä-Kärki, Maarit; Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim. 2011).** *Kirjeet ja historiantutkimus*. Historiallinen Arkisto 134. Helsinki: SKS.
- Luoma, Pekka (1982).** "Karjalankannaksen väestönsiirrot ja evakuoinnit jatkosodan aikana 1941–1944". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 5*. Helsinki: VSKS, 75–152.
- Mikola, K. J. (1978).** "Viipuri rauhan ajan varuskuntana ja sodissa". *Viipurin kaupungin historia. 5. osa, vuodet 1917–1944*. Helsinki: Torkkelin Säätiö, 381–408.
- Mosander, Marja (2010).** *Kun onni muuttaa suuntaa. Kirjeitä talvisodan ajalta*. Helsinki: Like.
- Nissilä, Viljo (1983).** "Kulttuurielämää sotavuosina 1939–44 Viipurissa". *Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimitteita 6*. Helsinki: VSKS, 139–180.
- Pajari, Ilona (2018).** "Lyhyen sodan ja suuren tulevaisuuden odotus Suomessa kesällä 1941". *Historiallinen aikakauskirja 116 (2018:4)*, 394–407.
- Parikka, Eino (1958).** "Sotien Viipuri I". *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 533–587.
- Raevuori, Antero (2011).** *Hyvästi, Viipuri. Karjalan pääkaupungin kohtalonvuodet 1939, 1941 ja 1944*. Helsinki: Minerva Kustannus Oy.
- Ripatti, Jaakko (2014).** *Karjalan luterilaiset seurakunnat evakossa. Viipurin-Mikkelin hiippakunta, sota ja siirtoseurakunnat 1939–1949*. Kirjokansi 55. Helsinki: SKS.
- Salovuori, Eero (toim. 1941).** *Viipuria kohti. TK-miesten kuvauksia, piirroksia ja valokuvia kannaksen vapautussodasta*. Porvoo: WSOY.
- Sandberg, Börje (toim. 1941).** *Viipuri ennen ja nyt*. Helsinki: Otava.
- Shikalov, Yury (2013).** "Viipuri nollapisteessä 1940–1941. *Viipurin kadotetut vuodet 1940–1990*, Yury Shikalov & Tapio Hämynen. Helsinki: Tammi, 25–69.
- Simonen, Seppo (1965).** *Paluu Karjalaan. Palautetun alueen historiaa 1941–1944*. Helsinki: Otava.
- Sireni, Maarit (2020).** "Pala Viipuria uuteen kotiin." *Diasporan Viipuri. Muistojen kaupunki sotien jälkeen*, toim. Satu Grünthal & Kristiina Korjonen-Kuusipuro. VSKST 23. Helsinki: VSKS, 104–127.
- Tepora, Tuomas (2018).** "Itsekkäät evakot ja ahneet isännät. Talvisodan evakuoinnin kokemushistoriaa." *Karjalani, Karjalani, maani ja maailmani. Kirjoituksia Karjalan menetyksestä ja muistamisesta, evakoiden asuttamisesta ja selviytymisestä*, toim. Pirkko Kanervo, Terhi Kivistö & Olli Kleemola. Siirtolaisuusinstituutti, Tutkimus 1 & Sigillum, Bibliotheca Sigillumiana 8. Turku: Siirtolaisuusinstituutti & Oy Sigillum Ab, 52–72.
- Tikka, Marko; Ilari Taskinen & Seija-Leena Nevala-Nurmi (toim. 2015).** *Kirjeitä sodasta. Kirjoittamisen tavat ja merkitykset kriisiaikoina*. Tampere: Tutkimuksia ja kuvauksia 12. Tampereen historiallisen seuran julkaisuja 18. Tampere: Postimuseo & Tampereen Historiallinen Seura.
- Viitanen, Eero (1958).** "Sotien Viipuri II." *Viipurin kirja. Muistojulkaisu*, toim. Juho Kivi-Koskinen, J. I. Koivu, Arno Tuurna & T. Valtavuo. Pieksämäki: Torkkelin säätiö, 499–532.
- Vuorikoski, Anneli (1996).** *Viipurin viimeinen poliisipäällikkö*. Hämeenlinna: Karisto.
- Örn, Outi (toim. 2021).** *Selostuksia eräiden siirtoseurakuntien kohtaloista ja sotatapahtumista 1939–1949*. Helsinki: Karjalan Liitto ry.